

Partea întâi

Principii ale analizei culturii și limbii

Comunicare, cultură și limbă

În accepțiunea obișnuită, **comunicarea** este modul fundamental de interacțiune psiho-socială a indivizilor umani prin care se realizează transmiterea de informații și se obțin modificări de comportament. Dacă această interacțiune antrenează indivizii unui grup întreg (care reprezintă o comunitate umană) sau o parte importantă dintre aceștia, atunci modificările de comportament devin fenomene sociale și produc transformări ce vizează întreaga comunitate. Concepută astfel, *comunicarea*, ca fenomen social, ar reprezenta deci o sumă de acte prin care indivizii sau grupurile de oameni interacționează reciproc, stabilindu-se, în final, un oarecare echilibru între informațiile transmise și informațiile primite de fiecare. Acest echilibru nu înseamnă însă, ca în lumea fizică, o nivelare, fiindcă, de obicei, în actele de interacțiune, pe de o parte, partenerii nu se comportă în mod similar, unul fiind preponderent emanator, iar celălalt preponderent receptor și, pe de altă parte, fiecare dintre ei are particularități proprii netrasmisibile, încât nu se poate realiza o aducere la același nivel a celor doi parteneri, între ei rămânând atît elemente specifice fiecăruia, cît și diferențe chiar în cazul deținerii aceluiași tip de cunoștințe. Ca atare, în lumea culturii, specifică omului, oricît de intens ar fi

transferul prin comunicare, fiecare are și rămîne cu ceva în plus, atît cel influențat, cît și influențatorul, căci acesta nu poate oferi tot, iar celălalt nu poate recepta tot și, în plus, ceea ce preia adaptează la propria sa fire, la specificul său. De aceea, *comunicarea* ca fenomen social este mai degrabă actul sau suma actelor prin care cineva (persoană sau grup) transmite, iar altcineva primește informațiile sau, într-o formulare generală, cineva acționează pentru ca altcineva să suporte modificări ale propriei existențe, fără ca aceste modificări să reprezinte, de obicei, o pierdere de identitate¹. Prin urmare, prin comunicare se realizează o modificare în sensul de a avea elemente similare, însă asemenea elemente pot exista și fără a fi rezultatul transmiterii sau influențării și, în acest caz, ele devin o bază pentru comunicare, fiindcă oferă condițiile și relațiile pentru a fi adăugate alte asemenea elemente comune. Ca atare, afinitățile culturale și lingvistice (înțelegînd prin aceste afinități atît aspectele de conținut și formale, cît și aspectele de nivel de evoluție) facilitează comunicarea deopotrivă la nivelul indivizilor și al comunităților umane.

Privită astfel, comunicarea se instituie într-un mijloc de **influențare** a indivizilor umani sau a grupurilor de indivizi de către alți indivizi sau grupuri, iar prin această influențare, cel influențat este adus la un nivel apropiat de nivelul factorului influențator, niciodată însă la același nivel. Comunicarea se bazează deci pe *cooperare*, în sensul că atît agentul influențator cît și agentul influențat trebuie să se afle în relație directă și să acționeze, primul prin a oferi (sau a impune), iar celălalt prin a primi. Dacă se întrerupe cooperarea se întrerupe și procesul de comunicare, încît cei doi agenți nu mai cunosc transferul de la unul la altul.

¹ Sînt interesante în acest sens sugestiile care vin din analiza evoluției lat. *communicatio*, -onis la rom. *cuminecăciune*, sau semantismul derivatului *comunicant* în sintagma *vase comunicante*, în ambele cazuri fiind implicată ideea de transmitere prin intermediul unui suport care asigură realizarea ei.

În mod curent, *comunicarea* este privită ca un fenomen interindividual, ca o relație între persoane, relație care se produce prin intermediul limbajului articulat, adică prin limbă. Rezultă de aici că cei care comunică între ei trebuie să posede aceeași formă a limbajului articulat, să vorbească aceeași limbă, și, pe această bază, investigația de tip filozofic a încercat să desprindă legile care guvernează raporturile dintre oameni ca efort pentru cunoașterea celuilalt prin *comunicarea lingvistică*. La Platon și, apoi, la Seneca, „prietenia” constituie relația interpersonală cea mai pură, la Kant, „respectul”, iar, la Max Scheler, „simpatia”, dar o serie de filozofi germani, printre care Fichte, pun accentul în acest caz pe „influență”, insistând pe modificările suferite de cineva prin acțiunea exercitată de altcineva.

Întrucât comunicarea lingvistică este, pe de o parte, transmitere de informații și, pe de altă parte, o transformare a interlocutorului (i se modifică suma sau calitatea cunoașterilor, este determinat să acționeze într-un anumit mod etc.) este evident că ea, deși se folosește de limbă, nu este orientată de obicei asupra limbii, de cele mai multe ori o asemenea orientare fiind implicită, căci nu reprezintă un scop în sine. De aceea, studiul comunicării trebuie să vizeze ce sînt informațiile și cum se transmit ele și care sînt stimulii care modifică interlocutorul și cum sînt structurați pentru a produce efectul scontat. Acest aspect al relațiilor cu interlocutorul s-a bucurat de o atenție deosebită, atît în vechile retorici, cît și în noile cercetări de pragmatică, însă din perspective diferite, căci retorica studiază modul cum trebuie organizată comunicarea pentru a produce un anumit efect, în vreme ce pragmatica procedează a posteriori, deoarece constată tipurile de efecte și stabilește trăsăturile factorului cauzativ. În relație cu cultura însă, comunicarea trebuie privită în mod deosebit sub raport cognitiv, prin tipul elementelor transmise și prin statutul celui de la care pornesc aceste elemente.

Comunicarea se realizează nu numai între indivizi, ci și între grupuri de oameni, între comunități umane, dintre care cele mai bine delimitate sînt comunitățile etnice, constituite în popoare în epoca veche și în națiuni în epoca modernă, avînd fiecare o altă limbă. În acest caz, comunicarea se prezintă ca o influență de grup, forma de manifestare și intensitatea ei fiind particularizate pentru fiecare situație concretă și, ca atare, într-un spațiu extins, precum cel european, problema comunicării se pune în mod esențial ca o problemă a influențării între comunitățile vorbitoare de limbi diferite ce sînt cuprinse în el.

Influența este acțiunea pe care o exercită cineva sau ceva asupra cuiva sau a ceva, modificîndu-i componența, structura, manifestările etc. Desigur, la nivelul grupurilor etnice, influența se poate produce în diferite domenii și poate îmbrăca mai multe aspecte, dar forma cea mai relevantă se realizează în sectorul culturii și al limbii. Ceea ce trebuie observat în acest caz este că influența la nivelul grupurilor etnice nu presupune comunicarea prin aceeași limbă, ca în cazul influenței inter-individuale, ci are loc în condițiile unor limbi diferite, situație explicabilă, de altfel, prin faptul că grupurile etnice se delimitează între ele tocmai fiindcă folosesc limbi diferite.

Pe de altă parte, ca să se poată exercita influența culturii și limbii unui grup etnic asupra altuia, grupul respectiv trebuie să se afle într-o situație favorizată în raport cu cel influențat, iar o asemenea situație poate fi generată fie de un nivel de civilizație superior, fie de o poziție politică superioară (de obicei, de ocupant). În primul caz, influența constituie întotdeauna un factor de progres al grupului etnic influențat, dar, în cel de-al doilea, se poate realiza o decădere a celui influențat, cum s-a întîmplat în provinciile romane ocupate de popoarele migratoare, în zonele europene ocupate de turcii otomani și în țările europene ocupate de ruși (atît în perioada țaristă, cît și în perioada sovietică). Acest ultim aspect privește îndeosebi dominația politică de tip asiatic, care nu îngăduie manifestarea celui supus, acesta fiind cu atît mai oprimat cu cît este perce-

put ca avînd un ascendent cultural și de civilizație. A existat însă și un alt tip de dominație politică, ilustrat îndeosebi prin atitudinea romanilor față de Grecia cucerită, căreia ocupantul i-a recunoscut superioritatea și i-a apreciat și continuat valorile². Ca atare, tipul european are această latură valorificatoare, prin care cel care domină politic acceptă să fie influențat de cel pe care l-a învins prin forța armelor, dacă învinsul are un ascendent cultural.

Influențarea de către cel superior din punct de vedere civilizatoric sau politic poate avea mai multe grade și poate dura o perioadă mai lungă sau mai scurtă, iar efectele pot fi superficiale sau profunde. Există și cazuri extreme, cînd exercitarea unei influențe duce la desființarea unei entități etnice, cum s-a întîmplat cu popoarele autohtone din provinciile romanizate sau cu cele asaltate de elemente străine, cum este cazul nefericit al poporului romanic dalmat, care a dispărut în secolul al XIX-lea, fiindcă sîrbo-croații l-au agresat și marginalizat pînă l-au desființat.

Desigur, pentru spațiul european actual, nu se mai pune problema comunicării prin influențe desființatoare, rămîind caracteristică numai influențarea ce realizează progresul cultural și lingvistic. Pe de altă parte, partenerii actuali care comunică altora ceva, care transmit informații sub formă de valori culturale și de elemente lingvistice, nu sînt toate etniile europene, ci numai o parte dintre ele, îndeosebi acelea care fac parte din grupul romanic occidental și din grupul germanic.

În principiu, influențarea se realizează oricînd, dacă sînt întrunite condițiile de contact cultural și lingvistic, mai ales atunci cînd acest contact mijlocește o relație în care unul dintre parteneri are un statut de superioritate. Cu toate acestea, se poate observa că influențarea este favorizată dacă se adaugă și alte condiții, dintre care cele mai importante sînt afinitățile culturale și lingvistice dintre influențat și influențator. De ace-

² Nu este mai puțin adevărat însă că tot romanii au fost aceia care au incendiat Biblioteca din Alexandria.

ea, se vor recepta cu mai mare ușurință elementele care sînt similare sau care completează pe cele deja existente și, în consecință, înrudirea dintre cele mai multe ramuri ale popoarelor europene, prin originea lor în indo-europeana comună a favorizat și favorizează comunicarea într-un raport direct proporțional cu apropierea lor în cadrul acestor înrudiri.

Există situații în care similitudinile dintre culturi sau dintre limbi nu se pot explica, ele fiind consecințe ale împlinirii, iar nu ale unor similarități de evoluție, dar aceasta nu le scade valoarea unificatoare și statutul de condiție favorizantă pentru comunicare, încît cunoașterea acestor similitudini se integrează evaluării fenomenelor de comunicare culturală și lingvistică.

Grupurile etnice, care în epoca actuală se constituie, de obicei, în națiuni³, sînt determinate și delimitate în mod deosebit prin limbi distincte, dar deseori și prin alte trăsături de ordin cultural și spiritual care au reflexe lingvistice. **Cultura** reprezintă, pe de o parte, formația socială și intelectuală a unui individ sau a unui grup de indivizi și, pe de altă parte, suma realizărilor unui grup uman în activitatea de asumare și de transformare conștientă a mediului natural și social⁴. În gîndirea modernă, conceptul de „cultură” se raportează deseori la educație, la formația spirituală, la dezvoltarea și la activitatea facultăților spirituale sau la rezultatele acestei activități și, astfel, acest concept se definește prin opoziție cu noțiunea de „natură”. În asemenea condiții, în măsura în care se produce o integrare a elementelor naturale (a căror existență și evoluție nu țin în mod obișnuit de aportul conștient al omului) în zona de acțiune și de influențare a omului, se realizează o trecere din natură în cultură. Cînd se are în vedere un grup etnic, cultura înseamnă modul lui de viață, care include atitudinile,

³ Prin latinescul *natio*, *-onis* se denumea un grup uman, ca prin cuvîntul grecesc *ethnós* „popor”.

⁴ Termenul *cultură* provine din lat. *cultura*, cu semnificația inițială (conser-vată și în limbile moderne) de „cultivare a pămîntului”.

valorile, credințele, artele, cunoașterile (științele), maniera de a percepe și de a interpreta realitatea, obișnuințele de gândire și de acțiune etc. De aceea, trăsăturile culturale sînt forme de viață pe care individul uman le învață în ambianța socială și care îl marchează în mod definitoriu (și definitiv), integrîndu-l într-o comunitate, pe care o percepe ca fiindu-i proprie, și îndepărtîndu-l de alte comunități, pe care le apreciază ca fiind străine. El își însușește în acest context maniera specifică de a interpreta și de a transforma ambianța naturală și socială, redimensionînd conținutul și structura unei tradiții alcătuite din tipuri de manifestări și de bunuri spirituale.

Conceptul de „cultură” este corelativ aceluia de „civilizație”, între ele existînd o afinitate de esență, care produce dificultăți în delimitarea lor cu precizie. Prin „civilizație” se înțelege, în sens restrîns, ansamblul caracteristicilor proprii unei societăți cu un anumit nivel de evoluție, de obicei, al unei societăți aflate într-un nivel superior al existenței. În epoca actuală, noțiunea evocă și o anumită stare a tehnicii (civilizația epocii de piatră, civilizația aburului, civilizația atomului etc.) sau o anumită formă de cultură (civilizația greacă, civilizația arabă, civilizația creștină etc.). Acest conținut actual al noțiunii a fost stabilit în secolul al XVIII-lea de către raționaliștii francezi, care au numit *civilizație* starea epocii moderne, în contrast cu starea din epocile anterioare, în special cu întunericul (presupus al) epocii feudale. Pornind de aici, treptat, acest conținut a evoluat la accepiunea de nivel înalt de dezvoltare a laturilor materiale și spirituale ale societății, încît *civilizație* se opune lui *înapoiere, rămînere în urmă* din punctul de vedere al unor criterii de evaluare.

Laturile spirituale ale civilizației reprezintă cultura sub aspectul ei de sumă a realizărilor umane, însă ea nu se reduce la acestea, deoarece cuprinde și trăsături sau aptitudini ale indivizilor umani. Pe de altă parte, se poate folosi și formularea *cultură materială*, care vizează reflexul interiorizat al laturilor materiale ale civilizației. În sfîrșit, *omul civilizat* este

cel care reflectă un nivel ridicat de cultivare, avînd însușite (și devenite obișnuințe) valori ale unei culturi aflate la un nivel înalt de evoluție. Cu toate acestea, omul civilizat nu este neapărat și un *om cultivat*, în sensul de a fi receptat și poate comunica sau dezvolta valorile cele mai înalte ale culturii, căci el poate rămîne numai la aspectele formale, exterioare ale culturii. În același timp, omul cultivat nu este întotdeauna și un om civilizat, căci poate să se manifeste divergent în raport cu anumite exigențe sau poate să nu reprezinte modelul unei societăți cu o astfel de manifestare. Există, prin urmare, elemente care deosebesc conceptele „cultură” și „civilizație”, dar și cele care le unesc pot avea o anumită mobilitate a conținutului elementelor comune.

Se poate afirma, de aceea, că –atît la nivel individual, cît și la nivelul comunităților istoricește constituite– comunicarea, adică schimbul de informații, realizează schimburi de elemente de civilizație, în primul rînd de valori culturale, ce reprezintă latura spirituală a civilizației. În acest proces, este antrenată desigur și „civilizația materială”, realizările practice ale oamenilor, dar aceasta nu presupune întotdeauna o modificare propriu-zisă a partenerului primitor, fiindcă aceste realizări sînt perisabile, iar urma lor se șterge o dată cu consumarea lor, dacă acest partener nu a ajuns în situația de a le întreține sau de a le multiplica. Altceva se întîmplă însă dacă în comunicare este antrenată civilizația spirituală sau cultura propriu-zisă, întrucît aceasta produce mutații în felul de a fi al partenerului primitor, ceea ce îl face să acceadă el însuși la alt nivel de existență și la altă treptă de civilizație.

Prin urmare, în spațiul european (și în oricare alt spațiu geografic), în relațiile dintre indivizi și dintre grupuri, ponderea o deține comunicarea culturală, la nivel spiritual, iar, întrucît această comunicare se concretizează printr-o acțiune de influențare a altora de către cel care deține la un moment dat supremația (prin nivel de civilizație, prin forță militară sau politică), trebuie avute în vedere focarele de influențare care

au dus la configurația culturală și lingvistică din Europa actuală, precum și aspectele care se disting acum prin faptul că întrețin o astfel de comunicare.

Din altă perspectivă, comunicarea spirituală se distinge prin mijlocul cu care se realizează, prin limba care este antrenată în acest scop și care reprezintă manifestarea individuală și socială a facultății general umane a limbajului. Limba face ca această manifestare să fie particularizată în funcție de grupurile etnice, încât comunicarea, atunci când are loc între grupuri etnice diferite, devine o comunicare între limbi, prin urmare, o comunicare interlingvistică. Dar, dacă este adevărat că statutul funcțional al limbilor este centrat pe funcția de comunicare, aceasta privește fenomenul în interiorul aceleiași limbi, în interiorul grupului care vorbește o anumită limbă, încât comunicarea între comunități cu limbi diferite este altceva decât actualizarea funcției respective când îmbracă formă intralingvistică.

Cu toate acestea, chiar și în asemenea condiții, în comunicarea culturală este atrasă în mod deosebit limba, fiindcă ea își poate exercita funcția respectivă și dincolo de granițele grupului pentru care este limbă maternă. Aceasta se întâmplă deoarece unele limbi ajung să îndeplinească funcția de comunicare și pentru alți indivizi decât cei care și-au asumat-o în grupul uman căruia îi aparțin prin naștere. Fenomenul este posibil deoarece limba însușită în mediul comunitar în care se dezvoltă individul în primii ani ai vieții nu epuizează posibilitățile de manifestare a facultății limbajului, încât individul își poate însuși și alte limbi, devenind bilingv (sau polilingv) și mijlocind transferul interlingvistic și intercomunitar de valori culturale. În acest mod, mijloacele lingvistice înseși devin elemente ale transferului cultural (îndeosebi sub forma cuvintelor, dar și sub cea a unor afixe, a grupurilor fixe de cuvinte, a semnificațiilor, a manierelor de structurare frazală etc.), fenomen care se produce în mod obișnuit și în condițiile formei intralingvistice, deoarece comunicarea între

indivizii vorbitori ai aceleiași limbi presupune și transmiterea de la unul la altul a ceea ce are fiecare și lipsește partenerului de comunicare, în măsura în care acesta este interesat de a prelua fapte de limbă noi și utile pentru a-și perfecționa propria exprimare și a-și îmbogăți cunoștințele. Prin urmare, întrucât vorbitorii aceleiași limbi au diferențe în cunoașterea și în folosirea limbii, ei își transmit reciproc mijloace lingvistice, și de aceea existența impactului cauzat de limbi diferite nu poate reprezenta o barieră psihologică de netrecut care să blocheze comunicarea culturală între grupuri umane deosebite prin limbile lor native.

În consecință, se poate constata că, în vreme ce comunicarea este un act al relației interumane (actul fundamental al acestei relații), cultura este mobilul acestui act și conținutul pentru mijlocul cu care se realizează, adică pentru limbă, iar limba însăși este un bun cultural ce se comunică pe sine în cadrul acestei relații. De aceea, calitatea actului comunicării ține de nivelul culturii antrenate și de gradul de perfecționare al mijlocului prin care se realizează. Fiind o transmitere de informații de la cineva către altcineva și o formă de influențare, comunicarea realizată între grupurile etnice presupune un transfer de valori culturale propriu-zise (de idei, în primul rând), dar și de mijloace lingvistice (care sînt și ele valori culturale) de la un popor la altul. Acest transfer nu conduce însă niciodată la o nivelare culturală și lingvistică, atîta timp cît grupurile își păstrează identitatea și distinctivitatea.

Niveluri cultural-lingvistice și maniere de influențare

Realizările umane cuprinse în sfera noțiunii „cultură” pot fi anonime, realizate la nivelul vieții sociale comunitare tradiționale și al cunoașterii comune în cadrul unui grup etnic sau pot fi creații ale unor indivizi ori ale unei pleiade de indivizi specializați ai grupului respectiv, adică pot fi realizări ale erudiției, ale cunoașterii științifice și filozofice elevate. Există, prin urmare, așa cum a remarcat Lucian Blaga, două aspecte ale culturii create de fiecare grup etnic: o cultură minoră sau etnografică și o cultură majoră sau monumentală⁵, calificativele *minor* și *major* fiind folosite nu atât pentru a sugera o gradație, ci mai curînd pentru a denumi fapte distincte prin natura lor. Cele două aspecte ale culturii nu reprezintă două etape succesive ale culturii unei etnii, căci, deși este prima care se manifestă din punct de vedere cronologic, cultura minoră poate dăinui mai multe milenii, dînd impresia atemporalității, fără a-și transforma în mod fundamental structura. Ca atare, cultura minoră nu este întîia vîrstă a unei culturi, cum este copilul minor, care se maturizează încetul cu încetul, ci ea poate să dăinuiască și să se perpetueze în mod indefinit. La rîndul ei, cultura majoră nu reprezintă faza matură a aceluiași organism cultural, ci este numai creată prin aptitudinile și virtuțile omului care se vrea matur în modul de a se manifesta.

Cultura majoră nu este nici apogeul celei minore, căci, atât cea minoră, cît și cea majoră au momente de apogeu diferențiate. În ciuda acestui paralelism însă, istoria oferă suficiente probe care indică trecerea de elemente de la cultura minoră la cultura majoră, încît se poate spune că, de obicei,

⁵ Vezi *Cultură minoră și cultură majoră*, în Lucian Blaga, *Opere*, vol. IX, 1985, p. 335-349.

elementele culturii majore, măcar în anumite momente, îndeosebi în cele de început, sînt susținute de elemente ale culturii populare etnografice. Prin specializare însă, creatorul de cultură majoră, spre deosebire de creatorul popular, se consacră unei singure ocupații, unui singur mod de creație, activitatea lui fiind dominată de voința de a atinge un scop (întrucît creațiile culturii majore sînt puternic individualizate și au autori determinabili).

Existența celor două aspecte ale culturii presupune și două aspecte ale comunicării culturale, aspecte care se corelează și cu alt domeniu al realizării comunicării între grupurile etnice, cu domeniul limbii. De obicei, o limbă are un *aspect popular* care reprezintă perpetuarea, prin vorbirea vie, a unor graiuri marcate de viața istorică a vorbitorilor, și un *aspect literar*, reprezentat de situația în care un idiom este scris, normat și supus unor transformări concordante cu anumite idealuri culturale. Aspectul popular al limbii se caracterizează prin continuitate și prin evoluție, dar evoluția lui nu este sesizată în mod obișnuit de vorbitori, încît fiecare crede că în cursul vieții lui limba a rămas aceeași, deși ea se schimbă mereu. În limba populară se creează cultura populară sau minoră, care este puternic marcată de viața istorică și social-economică a comunității vorbitoare, reflectînd în mod nemijlocit tradițiile, aspirațiile și modul de viață al acesteia. Limba populară se caracterizează prin faptul că se schimbă în mod natural, potrivit necesităților de comunicare ale momentului, numai prin legătura cu evoluția socială generală, fără a fi obiectul unei preocupări sistematice și fără a se raporta la nivelul atins de alte limbi. Pe de altă parte, limba populară nu evoluează unitar, avînd ca trăsătură de bază fărîmițarea în graiuri locale, care nu urmează întotdeauna aceleași principii și nu au mijloace comune în transformările pe care le cunosc.

Celălalt aspect al limbii, limba literară, arată G. Ivănescu, este componentă și mijloc de expresie pentru cultura majoră (sau cultura de erudiție) și se realizează printr-o

activitate volitivă, orientată de scopuri determinate⁶. Creată prin efortul mai multor generații, limba literară întrunește mijloace care îi permit să dea expresie culturii înalte, reprezentând, în ciuda faptului că evoluează prin efortul individual al intelectualilor, un grad înalt de unitate în epoca modernă, în sensul că este, în principiu, comună unui întreg grup etnic, deși numai o parte dintre vorbitori o cunosc și o folosesc în mod curent.

În procesul istoric care a dus la conformația etnică actuală din spațiul european, a avut importanță atât comunicarea la treapta limbilor și culturilor populare, cât și la cea a limbilor literare și a culturilor majore, ponderea fiind deținută la început de primul aspect, cel popular, căci, abia după ce această conformație etnică s-a conturat, a căpătat preponderență comunicarea la nivelul culturilor majore și a limbilor literare. Astfel, romanizarea în zonele în care s-au format limbile romanice s-a produs prin intermediul latinei populare și, după mai multe secole, când s-a pus problema formării limbilor literare romanice a fost valorificată și limba latină literară, care a fost luată ca model și din care s-au realizat împrumuturi. Pe de altă parte, elemente de substrat, din limbile popoarelor cucerite și romanizate, au persistat numai la nivelul culturii minore și al limbii populare și de aici unele au fost preluate la nivelul culturii și limbii de erudiție.

În cazul popoarelor germanice, urmașe ale limbii germanice comune, care nu a avut un aspect literar, continuitatea și comunicarea s-au produs numai la nivelul culturii minore și al limbii populare, forma lor literară realizându-se prin influența limbilor romanice și a limbii latine. La fel s-a întâmplat în cadrul grupurilor etnice fino-ugrice, venite în Europa din zonele Asiei, la care comunicarea și continuitatea s-a produs între faza veche comună și cea tîrzie numai la nivel popular. Slavii au avut o situație diversificată, în sensul că cei aflați în

⁶ Vezi G. Ivănescu, *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în „*Philologica* „, II (1972), p. 19 ș.u.

zona vestică și sud-vestică, a catolicismului, au continuat, la fel ca germanicii, numai nivelul popular al bazei lor originare, dar cei din zona estică și sudică, ortodoxă, au avut și un aspect literar comun, limba slavonă, care a reprezentat o sursă de îmbogățire pentru limbile literare moderne.

Comunicarea culturală și lingvistică în spațiul european nu se rezumă însă la aceste aspecte ale relației dintre cultura și limba inițială și limbile și culturile moderne care au descins din ea, fiindcă au existat permanent și contacte culturale și lingvistice între grupuri etnice de origini diferite. Forma principală de comunicare în acest caz a fost influențarea, care poate fi bilaterală sau unilaterală. La nivelul culturii și limbii populare, influențările sînt de obicei bilaterale, deși aproape întotdeauna inegale, în vreme ce nivelul culturii majore și al limbii literare cunoaște îndeosebi aspectul influențărilor unilaterale, fără a le exclude pe cele bilaterale. Se poate întîmpla ca, pe parcursul istoriei, influența dintre două culturi și două limbi să-și schimbe, o dată sau de mai multe ori, sensul. Astfel, francezii au cunoscut o puternică influență provensală la sfîrșitul Evului Mediu și o însemnată influență italiană îndeosebi în perioada Renașterii, pentru ca apoi influența franceză să se exercite deosebit de intens, aproape devansator, asupra provensalilor și într-un mod pronunțat asupra italienilor.

În istoria culturală, a apărut problema dacă influențarea se realizează întotdeauna în același mod sau dacă, dimpotrivă, există mai multe maniere de exercitare a ei. Nu se pune deci problema gradului de influențare, a intensității influențării, ci dacă influențele produc întotdeauna același tip de efecte asupra elementului influențat. După Lucian Blaga⁷, influențele pot fi de două naturi, genuri sau calități: *influențe modelatoare* și

⁷ *Influențe modelatoare și catalitice*, în Lucian Blaga, *Opere*, vol. IX, p. 311-322.

*influențe catalitice*⁸. Raportate la această distincție, *cultura franceză* și *cultura germană* ar reprezenta două mari alcătuirii ale spiritului european, fiecare cu calitățile și cu scăderile ei și fiecare păstrînd un coeficient etnic care menține permanent între ele aceeași deosebire. Cultura franceză s-ar manifesta de fiecare dată mai măsurat, mai sobru și mai discret, în vreme ce cultura germană ar fi mai excesivă, mai particularizată și mai puțin conformistă. De aceea, cultura franceză își arogă statutul unci valabilități universale, se propune ca model în raport cu alte culturi și nu permite să fie imitată, ci doar să fie urmată. Dimpotrivă, cultura germană, deși are cunoștința măreției ei, se simte particulară, locală, stimulînd dezvoltarea cu mijloace proprii a celor pe care îi înrîurește.

Prin urmare, crede Blaga, influența germană este mai mult catalitică, decît modelatoare, fiindcă este un agent prielnic pentru producerea unor reacții în alte culturi, stimulîndu-le mai degrabă să-și folosească resursele decît să preia ca atare elemente de la alții. În acest mod, *cultura rusă*, de exemplu, care cerea o valorificare a vieții religioase ortodoxe, a fost îndrumată prin metafizica germană spre dezvoltarea panslavismului și slavofilismului și spre fundamentarea potențelor particulariste. Tot așa, s-ar fi întîmplat lucrurile, după Blaga, în *cazul românilor*, unde personalități precum Gheorghe Lazăr, Titu Maiorescu, și, mai ales, Mihai Eminescu, de formație germană, au contribuit la dezvoltarea culturii române prin ea însăși, opunîndu-se pătrunderii masive și lipsite de selecție a elementelor străine, în primul rînd, de origine franceză.

Fără îndoială, opinia lui Blaga în legătură cu concretizarea celor două tipuri de influențe i-a fost sugerată în mod deosebit de faptele lingvistice. Întrucît multe dintre elementele lexicale ale limbii germane au o structură analizabilă, ele pot fi refăcute pe terenul altei limbi cu mijloacele acesteia, adică pot

⁸ *Modelator* înseamnă „care determină o schimbare a aspectului după un anumit model”, iar *catalitic*, „care stimulează o schimbare prin mijloace proprii”.

fi redat prin calcuri (sau prin perifraze), în vreme ce franceza, ca limbă romanică, are elementele lexicale (culte) preluate din latina literară sau din alte limbi limbi, încât ele nu se pot analiza și, de aceea, o altă limbă trebuie să le preia la rîndul ei ca atare. Astfel, cuvîntul german *Jahreszeit* ['ja:rəstsait], are în componență cuvintele *Jahr* „an” și *Zeit* „timp” și a fost redat în română prin *anotimp*, adică prin *an* + *timp*, în vreme ce francezul *saison* [se'zō] (lat. *satio*, -onis) a fost preluat în forma *sezon* și a primit o semnificație în parte diferențiată de cea originară, încît nu este un sinonim perfect al lui *anotimp*. În mod similar, după germ. *Unabhängigkeit* [unab'hänɪkəit] s-a creat româneseul *neatîrnare* (*războiul de neatîrnare*), iar fr. *indépendance* [ēdepā'dās], it. *indipendenza* [indepen'dentsa] au introdus cuvîntul *independență*, care a marginalizat calculul după modelul german. Nu întotdeauna însă lucrurile se prezintă astfel, eăci un cuvînt precum germ. *Bohrmaschine* [bo:ʁma'ʃinə] a fost preluat ca atare (rom. *bormașină*), deși există și perifraza numitoare *mașină de găurit* ca sinonim, dar cu o structură diferită de cea a cuvîntului german, în care *bohr-* este radicalul de la *bohren* „a găuri” și deci nu indică o acțiune în formă substantivală precum supinul *de găurit* (= de găurire), încît fr. *machine à percer* (un echivalent pentru *perceuse* [per'söz]) este mai aproape de sintagma românească.

Această dihotomie propusă de Blaga între modalitățile de influențare ce țin de trăsăturile factorului influențator a fost preluată de alți intelectuali români și, desigur, considerată de cei mai mulți ea fiind valabilă. Situația are oarecare întemeiere, căci, într-adevăr, influența germană a avut un mare rol în deșteptarea spiritului slav, dar acest spirit, limitîndu-se prea mult la granițele etnicului propriu, i-a izolat pe unii dintre slavi de evoluțiile Europei civilizate, încît rușii, eu biserica lor ortodoxă, au fundamentat ideologic diferitele curente politice care să le motiveze pornirile expansioniste și distrugerea civilizației locale în zonele pe care au reușit să le ocupe. Ca atare, acest panslavism a fost, mai degrabă, un produs al tendințelor

imperiale rusești decît un rezultat al înrîuririi germane, care a putut fi valorificată, fără îndoială, în fundamentarea teoretică a acestor tendințe. Cît privește faptul că intelectualii români de formație germană ar reprezenta elementul deosebit de însemnat pentru regăsirea de sine a culturii române și pentru evitarea transformării ei într-o ancilă a culturii franceze, trebuie observat că în lupta cu străinismul s-au distins în mare măsură și românii formați la școala franceză, care au inițiat *curentul istoric-popular* ce limita influențele străine în favoarea elementelor autohtone.

Altceva s-ar putea observa la intelectualii români de formație germană: o cultură filozofică serioasă și un spirit științific care îi deosebea de cei de formație franceză, de obicei, aceștia fiind antrenați mai mult în domeniul literaturii decît în cel al științei. Contactul cu germanii impune spiritului romanic și mediteranean ordine, anumite rigori, chiar dacă stimulează și manifestarea individualității, căci această individualitate tinde să se extindă și să devină model social (Maiorescu dorea să se impună cu o anumită ținută, Blaga a intenționat să realizeze un „stil” de filozofare).

Pe de altă parte, nu întotdeauna și nu în toate zonele Europei au concurat două maniere de influențare, una de tip modelator și alta de tip catalitic, așa cum este se pare cazul românilor, pentru a se putea realiza asemenea distincții, încît definitiv comunicării culturale și lingvistice din spațiul european este mai degrabă dominanța unei singure surse, cum a fost cazul culturii grecești sau a celei latine, în vechime. De aceea, s-ar putea considera cu mai multă îndreptățire că orice influență poate fi deopotrivă modelatoare și catalitică (deci, **mixtă**), dar că se pot distinge uneori situații de prevalență a unui aspect asupra celuilalt. În acest sens, un exemplu edificator îl oferă influențarea limbii și culturii latine de către cea greacă: la început, latinii au manifestat rezerve în a prelua ca atare elementele culturii grecești, încercînd să construiască valori cu resurse proprii după modelul ei, și, ca atare, influența

a fost catalitică, mai târziu însă, latinii au integrat fără reținere aceste elemente, influența devenind modelatoare. (*De rerum natura*, lucrare filozofică în versuri realizată de latinul Titus Lucretius Carus, preia, de exemplu, filozofia lui Democrit și, la fel, este preluată gândirea filozofilor sceptici și stoici, modelele de versificație, unele teme literare etc.). Analizînd mai atent lucrurile, s-ar putea spune că mai degrabă elementul influențat (și mai puțin influențatorul) face ca influențarea să fie preponderent modelatoare sau preponderent catalitică, în funcție de nivelul și de specificul culturii și al limbii pe care le reprezintă. În acest caz, același element influențator poate avea reflexe diferite în culturi diferite, în epoci diferite ale aceleiași culturi și chiar în medii diferite ce reprezintă același stadiu al unei culturi.

Dihotomia propusă de Blaga are meritul de a releva faptul că, în ultimele secole, în Europa există două focare de influențare, un focar romanic, reprezentat, în mod deosebit, de limba și de cultura franceză, și un focar germanic, reprezentat îndeosebi de limba și de cultura germană, ambele concurate în ultima jumătate de veac de înrîurirea anglo-americană, care nu are numai decît un specific cultural, cît mai mult un ascendent ce ține de latura economică. Din acest motiv, valabilitatea și acțiunea celor două focare se menține în mare parte, dar se desfășoară pe un fundal schimbat de o oarecare uniformizare civilizatorică a etniilor consacrate, care își mețin totuși multe dintre trăsăturile particulare ce decurg din propria viață istorică.

Lumea europeană ca unitate în diversitate

Fiind populat de mai multe etnii, deși majoritatea cu origine îndepărtată comună, continentul european se distinge nu numai printr-o accentuată fărîmîtare culturală și lingvistică, ci și printr-o remarcabilă preocupare de a menține această fărîmîtare cu conservarea specificului fiecărui grup etnic. Ca atare, există o marcantă deosebire intelectuală între popoarele europene, ca o consecință a perpetuării tradițiilor locale și a dezvoltării inegale ori pe baze diferite din punctul de vedere al culturii și al civilizației, dar, cu toate acestea, se poate constata că Europa reprezintă totuși, din punct de vedere spiritual, o evidentă unitate și că, din acest motiv, există un tip uman european, distinct, pe de o parte, prin conștiința lui de cetățean al continentului și, pe de altă parte, prin statutul atribuit de locuitorii altor continente, care sînt deseori atrași de perspectiva de a deveni europeni.

În principiu, latura diversificatoare a etniilor europene este fundamentată și susținută de ceea ce vine din viața lor istorică, reprezentată la nivelul culturii și al limbii de aspectul popular al acestora, în vreme ce latura unificatoare se întemeiază îndeosebi din elementele care au putut circula pe spații extinse, fiind asimilate prin contactul dintre populații, dar, în epoca modernă, mai ales la nivel erudit, prin influențare datorată prestigiului deținut de unele culturi și de unele idiomuri. De obicei, realitatea nu prezintă însă aceste aspecte în mod distinct, deoarece baza populară a putut deveni în unele cazuri punctul de pornire pentru cea erudită, iar alteori forma erudită s-a infiltrat în înăfășurările celei populare.

Desigur, elementele care unifică lumea europeană pornesc de la ocuparea aceluiași spațiu continental, care a creat posibilitatea unei istorii comune, explicabile prin vecinătate și prin schimburi reciproce de valori și, mai ales, prin deplasări

de populație, atât în epoca veche, cât și în epoca modernă. Totuși, de aproape o jumătate de mileniu, continentul european nu a cunoscut mișcări de populație semnificative, în afara zonelor estice aflate sub ocupație rusească, și nici imigrări ale neamurilor din alte continente, care să producă modificări de orientare în structura culturală și lingvistică⁹. Pe de altă parte, cea mai mare parte a europenilor au o origine comună, care a asigurat o relativă unitate antropologică și unele elemente comune ale mentalităților, ceea ce a asigurat extinse afinități de comunicare interculturală și interlingvistică în care au fost antrenate și puținele etnii de origine preindoeuropeană sau neindoeuropeană.

Dincolo de oportunitățile date de spațiu și de cele conjuncturale însă, lumea europeană se remarcă printr-o latură psihologică definitorie, determinată de conștiința apartenenței la aceeași moștenire spirituală, cu aceleași coordonate culturale de bază. Se poate afirma, de aceea, că ceea ce unește în primul rînd etniile europene sînt componentii acestei laturi psihologice, manifestate atât la nivelul comunităților, cât și la cel al indivizilor.

Această latură psihologică, care reprezintă un aspect al europenității, cu însemnate implicații la nivelul culturii, este alcătuită din cîteva elemente distincte, între care se remarcă *principiul superiorității*, instituit încă de vechii greci, care, luînd act de culturile orientale, le-au preluat elementele valoroase, prelucrîndu-le din perspectiva geniului propriu și instituind o anumită aroganță în raport cu celelalte neamuri ale antichității. Fenomenul a fost continuat de romani, convinși de strălucirea inegalabilă a Romei și a imperiului pe care îl controla, dar s-a regăsit și în încercările unor regi de mai târziu, precum Carol cel Mare, de a reface modelul roman și a fost întărit prin Marile descoperiri geografice, europenii fiind singurii care s-au avîntat în „descoperirea” lumii din alte conti-

⁹ Doar în Peninsula Balcanică, pătrunderea turcilor a produs astfel de schimbări, îndeosebi prin apariția grupurilor de credincioși musulmani.

nente și în modificarea ei după propriile principii și credințe. Psihologia europeană se remarcă apoi prin *principiul autohtonității*, deoarece europenii consideră că au o cultură proprie cu tradiție foarte veche, care nu este datoare în ceea ce are important culturii altor continente¹⁰. În realitate, anatolienii, sumerienii, babilonienii și egiptenii au avut un rol destul de important în realizarea culturii grecești și romane, încât forțele civilizatoare s-au coagulat în centre care au urmat traseul de la est la vest în spațiul mediteranian¹¹. Ca atare, în mod indirect, există și participarea culturilor din alte continente la crearea celei europene, fără însă ca aceasta să fie percepută ca atare.

Corelat principiului autohtonității este *principiul continuității*, deoarece cultura europeană, deși are mai multe etape distiuncte, acestea se succed prin valorificarea realizărilor anterioare, încât istoria culturală nu este o reluare de la capăt în fiecare dintre aceste etape. În ce constă esența acestei continuități opiniile exegeților sînt însă împărțite. Pentru cei mai mulți, evoluția culturii europene atestă drumul spre afirmarea spiritului de libertate, încât semnul distinctiv și grija supremă a acestei culturi au fost dezrobirea și triumful personalității umane. Ca atare, desăvîrșind tradiția greco-latină, care a pus pentru prima dată problema individualității, cultura europeană a creat conceptul și realitatea conștiinței și, prin aceasta, a realizat concepția despre personalitatea umană, care stă la baza vieții juridice, politice, morale și artistice a Europei în ultimul mileniu¹². În corelație cu individualismul este raționalismul, care instituie un rol privilegiat rațiunii și, prin aceasta,

¹⁰ Europa este considerată, de altfel, *Vechiul Continent* în raport cu *Lumea nouă*, cea cunoscută de europeni după Marile descoperiri geografice.

¹¹ Vezi John Bowle, *The Unity of European History. A political and cultural Survey*, Oxford University Press, London, Oxford, New York, 1970, p. 10.

¹² Vezi Mihai Ralea, *Scrisori din trecut. III. În literatură și filozofie*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, eseul *Dualismul culturii europene și concepția omului total*, p. 7-25.

conștiinței, eului, care operează distincții și clasificări, reducând mereu zona confuziilor și a lipsei de contur.

În perspectiva gândirii grecești, viața omului reprezintă bunul cel mai de preț și, de aceea, ameliorarea condițiilor de viață și bunăstarea trebuie să fie scopuri permanente, astfel încât întotdeauna viitorul să fie mai bun decât trecutul. Acesta este mobilul care i-a determinat pe grecii atenieni să conceapă democrația, pentru a înlătura conducerea dinastică, și etalonul valorii materiale, reprezentat de monedă. Prin cultul omului activ și întreprinzător, orientat spre creație, grecii antici s-au distanțat de modelul practicat în Extremul Orient, susținător al fericirii prin non-acțiune și prin renunțarea la orice dorințe. Romanii de mai târziu, care au pus bazele primului imperiu cu centrul în Occident, au înțeles să preia modelul grecesc și să-l dezvolte, dar apoi creștinismul a combătut caracterul benefic al acumulării de averi; încât vechiul ideal despre fericirea omului a fost în parte modificat¹³. Totuși, prin Renaștere și Reformă, Occidentul a găsit posibilități de reabilitare a ideilor antice, încât viața fără lipsuri să devină un scop al existenței umane.

Psihologia europeanului presupune și *principiul multilateralității*, în sensul că în structura culturii se adînit manifestări numeroase și diversificate (filozofie, știință, artă, religie), care atestă cvasitotalitatea posibilităților de manifestare a spiritului uman pe terenul culturii. Legat de aceasta este *principiul distinctibilității*, care stabilește că fiecare dintre aceste manifestări ale culturii are o istorie ce tinde spre o relativă independență în raport cu istoria celorlalte, printr-o evoluție ce depășește situațiile de sincretism. Multilateralitatea și distinctibilitatea formelor culturii, la care se adaugă toleranța pentru opiniile diversificate, au fost induse Europei de geniul grec, dar s-au desăvîrșit după secolul al XVII-lea, îndeosebi prin raționalistii francezi, germani și englezi. În sfîrșit, *principiul*

¹³ Vezi Jacques Attali, *Scurtă istorie a viitorului*, Polirom, Iași, 2007, p. 28-35.

diversității presupune că, deși unitară în linii generale, cultura europenilor are totuși elemente diversificatoare de la o comunitate la alta, fiind în mod necesar purtătoare de specific local (național). Funcționalitatea acestui principiu își are originea în democratismul lumii antice, care viza indivizii aceleiași clase sociale și care a fost extins în lumea contemporană la grupurile umane, îndeosebi la cele cu statut de națiune sau de naționalitate.

Viața într-o comunitate este, în principiu, viața într-o tradiție și de trăsăturile acestei tradiții depinde în mare măsură modul de existență și de manifestare a indivizilor sociali, căci ea este în primul rînd un *formant psihic* care statornicește anumite orientări și predispoziții cu aspect de argument logic pentru indivizi, ce se propune spiritului ca atare, îngrădindu-l într-o închisoare a datoriei și a obișnuinței, dar cu stimulente volitive pentru a acționa într-un anumit mod. Formantul psihic al tradiției este reprezentat la primul nivel de cunoștințele despre lume și de organizarea lor, pe care le posedă comunitatea la un moment dat sub forma semnificațiilor cuvintelor, și el devine *modelator al conștiinței* celui care își însușește limba în primii ani ai vieții. Dacă împrejurările istorice determină părăsirea treptată a limbii proprii și adoptarea altei limbi (așa cum s-a întîmplat în cazul romanizării provinciilor Imperiului sau al germanizării Britaniei), atunci acest formant se manifestă ca *bază psihologică*, producînd modificări ale limbii însușite în sensul celei părăsite sub aspectul înțelesului cuvintelor.

La nivelul culturii și al limbii populare, fiecare comunitate europeană are trăsături specifice, dar și trăsături generale, comune, ambele tipuri cu posibilitatea de a fi conștientizate, fenomen care se manifestă în măsură mai mare la nivelul limbii și culturii majore, unde, de obicei, trăsăturile comune sînt nu numai numeroase, dar au și o extensiune mai mare, iar pentru unele domenii (precum cunoașterea științifică) sînt determinante. Pe de altă parte, în epoca modernă, toate etniile

continentului au conștiința de european și dorința de a fi considerat european (dovadă este și numărul mare al derivatelor cu *euro-* în toate limbile), deși fiecare are o identitate bine conturată. Ca atare, spre deosebire de lumea antică, când grecii și romanii nutreau numai mândria de grec sau de roman, lumea modernă a Europei are această trăsătură a unirii identității comunitare cu una supracomunitară, continentală. Unitatea supracomunitară nu este însă una nivelatoare, ca în cazul imperiilor sau al societăților nomade, ci numai una de psihologie și de civilizație.

Considerînd lumea europeană ca fiind caracterizată, în ciuda diversității culturale și lingvistice a comunităților care o compun, prin anumite trăsături care îi conferă unitate și distinctibilitate, există totuși nuanțe în a aceste trăsături concepe. S-a constatat astfel că există, pe de o parte, Europa propriu-zisă, în care se cuprinde zona vestică și mare parte din zona centrală a continentului, și Cealaltă Europă, reprezentată, potrivit lui Ferdinand Braudel¹⁴, de „Moscovia, Rusia, U.R.S.S.” De aici rezultă că Moscovia (= Rusia Moscovită, după numele purtat de acest stat între secolele al XV-lea și al XVII-lea) a creat în nord-estul Europei un model social, cultural și de civilizație diferit de cel din restul Europei, model care a fost extins pe măsură ce această formație statală a ocupat alte teritorii europene (între altele, în secolul al XVII-lea, și Rusia Kieveană, care cunoscuse anterior alte ocupații și un alt tip de dezvoltare).

În aceste condiții, participarea la comunicarea culturală și lingvistică europeană și asumarea vieții de tip european de către Cealaltă Europă este trecerea ei, printr-o depășire de sine, în Europa propriu-zisă, principalul mijloc al acestei treceri fiind civilizarea prin urbanizare și prin industrializare. Interesant este faptul că efortul urbanizării și al industrializării s-a remarcat în Cealaltă Europă în special în perioada de

¹⁴ Ferdinand Braudel, *Gramatica civilizațiilor*, Editura Meridiane, București, 1994, vol. II, p. 227-277.

competiție cu Occidentul, în acest timp producându-se o masivă dislocare a populației rurale la oraș, fără însă a se realiza și o emancipare culturală corespunzătoare, încît urbanizarea și industrializarea nu au însemnat și un salt semnificativ sub aspectul civilizației.

Faptul că urbanitatea reprezintă un criteriu de evaluare a nivelului de civilizație este atestat nu numai de nivelul de existență, ci și de aspecte de conștiință, între care și aprecierea în cazul ocupării unor teritorii străine. Fără îndoială, orice expansiune imperială produce suferință pentru populația ocupată, dar romanii sînt considerați benefici datorită vieții de tip urban aduse în provincii. Tot astfel, comunitățile de germani stabilite în zona Europei centrale și de est au fost admirate pentru organizarea de tip urban din zonele ocupate, iar imperiile realizate de unele state europene occidentale sînt apreciate și ca factori de civilizare, prin viața de tip urban introdusă în colonii. Într-un mod deosebit s-au manifestat ocupațiile de tip asiatic (precum cea turcească) sau de tip moscovit, care au redus viața din teritoriile stăpînite la necesitățile minime de supraviețuire, producînd de multe ori stoparea sau retrogradarea evoluției în sens urban.

Totuși, în spațiul european, chiar în condițiile existenței Celeilalte Europe s-a statornicit aceeași perspectivă a civilizației și o tendință spre același tip de civilizație, deși în Cealaltă Europă tipul specific european este în mare parte unul de împrumut. Este explicabil astfel de ce, deși foarte diversificate, iar uneori pe trepte de dezvoltare pronunțat diferențiate, comunitățile europenilor prezintă o pronunțată unitate spirituală prin năzuința către aceleași valori culturale și materiale.

Sucesiunea și coexistența focarelor culturale și lingvistice în spațiul european

Antichitatea

Lumea greacă

Istoria culturală a Europei, precum și starea ei culturală în diferite momente reprezintă chestiuni foarte complexe dacă se are în vedere mulțimea și diversitatea factorilor care au acționat succesiv iar uneori simultan, situație care a condus la existența mai multor focare culturale cu trăsături diferențiate și cu intensități de iradiere variabile. Ceea ce se poate face în aceste condiții este înregistrarea dominantelor culturale, în măsura în care acestea sînt bine individualizate și pot fi cunoscute, dominante care au avut importanță deosebită în anumite momente și care au contribuit la constituirea profilului general european în interiorul căruia se disting astăzi tipurile culturale și lingvistice etnice și naționale.

Orice cultură fiind un act de construcție spirituală se constituie, evoluează și influențează pe alții, îndeosebi, prin mijloacele lingvistice și, din acest motiv, prezența, nivelul și extensiunea unei culturi se determină în modul cel mai concludent prin prezența, nivelul și extensiunea limbii în care se creează cultura respectivă, căci o comunitate, cînd se impune cultural, își impune și limba. Atît din punct de vedere cronologic, cît și din punctul de vedere al însemnătății pentru formația culturală din spațiul european, se remarcă, mai întîi, *vechea cultură grecească*, prin care se înțelege implicit și

limba veche greacă, ce a reprezentat mijlocul ei de constituire și de difuzare.

Această cultură s-a dezvoltat într-o zonă care a ajuns să cuprindă Grecia peninsulară, cu extensiuni însemnate pe litoralul sudic și vestic al Mării Negre, insulele din Marea Egee, regiunea de coastă a Asiei Mici, zona estică din Nordul Africii și sudul Italiei cu insula Sicilia. Populată în mileniul al II-lea î. Hr. de triburile indo-europene ale aheilor, dorienilor și ionienilor, în Grecia Antică au luat naștere numeroase orașe state sclavagiste (polisuri). Între ele s-au remarcat, în mod deosebit, Sparta și Atena, dar și unele orașe din Asia Mică, din nordul Africii și din sudul Italiei, care au devenit concomitent sau succesiv centre de mare cultură. Tentativa imperiului persan de a-și extinde stăpânirea asupra Greciei a dus la formarea unor uniuni ale polisurilor și la respingerea agresiunii, iar Alexandru cel Mare (secolul al IV-lea î. Hr.) a reușit chiar să cucerească întregul Imperiu persan. În acest mod, s-au pus bazele elenismului, adică ale simbiozei culturale și de civilizație între Orient și Grecia. Uniunea s-a destrămat însă curînd, iar statele care au luat naștere după moartea lui Alexandru (regatele elenistice) s-au angrenat într-o istovitoare luptă pentru hegemonie, care le-a făcut vulnerabile și le-a adus în situația de a fi cucerite de romani în secolele II-I î. Hr.

Cultura Greciei Antice s-a remarcat în toate domeniile: știință, artă, filozofie, tehnică, mitologie, politică etc. Legată de vechea cugetare și de vechile îndeletniciri autohtone, precum și de organizările raționale ale unora dintre mituri, ea a fost receptivă față de influențele orientale, între care se remarcă influența culturii egiptene, care avea deja o tradiție milenară. Cultura greacă s-a constituit ca un fenomen profund original în secolele al VII-lea și al VI-lea î. Hr. și a fost stimulată de sporirea cunoștințelor prin lărgirea orizontului geografic și prin efervescența spirituală determinată de succesele democrației în cetățile grecești ale Asiei Mici. La început, s-a realizat o cultură în care cunoștințele filozofice, primele

cunoștințe științifice și ideile mitologice se prezentau ca un tot nediferențiat, dar treptat au avut loc, nu numai specializări în domenii precum matematica, muzica, genurile literare etc., ci și o confruntare de curente și de doctrine care își găseau reflexul în strălucite școli filozofice cu orientări foarte variate. În aceste condiții, au existat numeroase dispute pe teme filozofice, artistice și științifice, încât latura conceptuală a culturii, cunoașterea îndeosebi, a fost supusă unui amplu exercițiu al detaliierilor, nuanțărilor și clasificărilor. Creația artistică, îndeosebi cea literară, precum și extinderea cunoștințelor din aria matematicii, științelor naturale, fizicii și medicinei au augmetat fondul noțional cu numeroase achiziții, realizate atât pe cale inductivă, cât și pe cale deductivă, și au multiplicat metodele de creație și de cercetare.

Privită în general, cultura și civilizația greacă reprezintă o sumă de creații ale geniului grec și de asimilări din culturile și din civilizațiile altor popoare. De altfel, și acest al doilea aspect, asimilarea a ceea ce au realizat alții, ține tot de geniu, căci presupune putere de înțelegere, spirit critic, selecție și capacitate receptivă, astfel încât valorile create de alții să se poată converti în valori proprii. Astfel, de la popoarele din Orientul Apropiat, vechii greci au deprins organizarea vieții urbane, structura administrativă, comerțul și meseriile. Cetățile grecești din nordul Africii au oferit prilejul unor însemnate receptări din cultura milenară a egiptenilor, ajunsă la un nivel foarte înalt. La Alexandria, cea mai importantă cetate de aici, grecii au teaurizat, de altfel, întreaga știință și cultură a antichității în renumita Bibliotecă, ce a fost distrusă mai târziu de năvălitorii romani. Prin cuceririle lui Alexandru Macedon, extinse pînă în Persia și nordul Indiei, s-a produs, pe de o parte, răspîndirea culturii grecești și s-a stabilit superioritatea europeană în raport cu mai vechile continente ale civilizației (Extremul Orient și nord-estul Africii), iar, pe de altă parte, asimilarea de elemente culturale de la orientali.

Creația geniului grec a mers însă dincolo de aceste asimilări, instituind teoria speculativă, spiritul cercetării obiective și al observației metodice, precum și libertatea discuției, adică prima expresie de independență a spiritului european. S-a realizat astfel o cultură strălucitoare și o moștenire intelectuală a libertății, toleranței și exactității, în cadrul cărcia gândirea politică combina solidaritatea civică cu inteligența critică. În această moștenire lăsată de spiritul grec, Platon și Aristotel concurează în a stabili că educația adecvată este fundamentul sănătății sociale, ideal însușit și devenit caracteristic mai târziu pentru Europa vestică. De altfel, sinteza dintre tradiția grecească și creștinism a însemnat marea realizare a Europei civilizate, caracterizată pînă astăzi prin luciditate și responsabilitate, apropiere lipsită de prejudecăți de realitatea concretă și forță constructivă a gândirii¹⁵.

Aceste fenomene care s-au petrecut pe terenul vechii culturi grecești au avut reflexe și pe terenul limbii, mai întîi, printr-o înmulțire rapidă a mijloacelor de expresie și, apoi, printr-o creștere a calității acestor mijloace, în sensul proprietății, adecvării, corelării și normării lor. În aceste condiții, vechea limbă greacă și-a creat un aspect literar comun, așa numita *koiné*, favorizată de faptul că societatea sclavagistă, neproferînd o cultură închisă, ca cea feudală de mai târziu, a permis o relativă unitate a limbii literare. Această **limbă greacă comună**, remarcabilă mai ales în epoca elenistică, avea la bază dialectul atic, dar admitea variația stilistică prin folosirea în literatură și a altor dialecte, precum cel homeric, cel ionic, cel eolic și cel doric¹⁶.

Limba greacă veche nu a dat naștere la mai multe limbi, precum *latina*, *germanica* sau *slava*, deși a avut o serie

¹⁵ Vezi John Bowle, *op. cit.*, p. 33-35.

¹⁶ Așadar, o situație asemănătoare aceleia care se regăsește în cazul unor mari limbi de cultură europene moderne, precum italiana și spaniola, care și-au format aspectul literar pe baza unui dialect, dar în limba literaturii receptează elemente (de obicei lexicale) și din celelalte dialecte.

de dialecte distincte și deși s-a vorbit pe un teritoriu foarte extins și are o vechime foarte mare. Evoluția ei în timp a dus însă la diferențieri în diacronie, încât, după *greaca veche* sau *elină*, au urmat *greaca medie* sau *bizantină*, iar, apoi, *greaca modernă* sau *neogreaca*. Cele mai vechi documente de limbă greacă au fost socotite mult timp poemele homerice (*Iliada* și *Odiseea*), care au fost compuse probabil în secolele IX-VIII î.Hr., dar au fost notate în scris abia în secolul al VI-lea î.Hr. Există însă și inscripții care datează din secolul al VIII-lea, adică chiar din perioada în care se crede că a trăit Homer.

Un element cultural cu importante implicații pentru spațiul european l-a constituit însuși alfabetul grecesc. Asemănarea unor caractere grecești cu unele semne cu care se scria feniciană, precum și asemănările în ordinea caracterelor și în numirile pentru ele au dus la opinia originii feniciene a scrierii grecești, însă există și părerea că ambele alfabetice au o origine comună, anume scrierea cretană și, din acest motiv, prezintă situații asemănătoare. **Alfabetul grecesc** a fost preluat de etrusci, iar de la ei a ajuns la romani, care l-au transformat în **alfabetul latin**, folosit astăzi în cea mai mare parte a Europei. Mai târziu, din îmbinarea scrierii grecești cu cea latină s-a creat **scrierea runică**, folosită în epoca veche de popoarele germanice de nord. Numele acestei scrieri vine de la goticul *runa* „taină”, întrucât, inițial, era folosită exclusiv de preoții deținători ai misterelor. Pornind de la alfabetul grecesc, s-a format și **alfabetul chirilic**, care a fost completat cu semne pentru a corespunde sunetelor din limbile slave. Folosit la început în textele religioase și în textele cancelariilor politice, alfabetul chirilic este în uz astăzi numai la popoarele slave ortodoxe, întrucât cele catolice au adoptat scrierea latină. Acest rol important al alfabetului grec în crearea altor alfabetice a fost susținut de înaltul nivel al culturii grecești, precum și de expansiunea civilizației și comerțului, care au impus elina ca limbă de înțelegere internațională pentru populațiile din Egipt, din sudul Italiei, din Asia Mică și din Balcani. În plus, acest

alfabet a devenit sursa principală pentru simbolurile uzuale folosite în științele moderne, în matematică și în fizică, îndeosebi.

Greaca medie sau bizantină s-a folosit, între secolele al VI-lea și al XV-lea, în Imperiul Bizantin sau Imperiul Roman de Răsărit, al cărui centru important de cultură a fost Bizanțul (Constantinopole). Greaca modernă sau neogreaca își are începutul în secolul al XVI-lea și a avut inițial o formă literară foarte apropiată de greaca veche, fapt ce o îndepărta mult de limba uzuală de atunci și, de aceea, în secolul al XIX-lea s-a realizat o altă formă literară neogreacă mai apropiată de vorbirea populară.

A existat, prin urmare, la vechii greci, o corespondență deplină între stările culturale și cele lingvistice, încît măreția culturii grecești a însemnat și o măreție a limbii grecești. Mai mult, se crede chiar că unele direcții în filozofare, îndeosebi logica grecească (care și-a găsit încununarea în logica lui Aristotel și în logica stoică), sînt direct legate de sugestiile venite din structurile limbii grecești, opinie admisibilă într-o anumită măsură din perspectiva faptului că atît filozofia sau logica, cît și structurile sau conținuturile limbii sînt produsul aceleiași spiritualități. Grecii vechi au indicat pentru prima dată în Europa cum se realizează o limbă de cultură și cum se realizează cultivarea limbii: pe de o parte, o bogată creație literară (epopei, opere dramatice, creație lirică etc.) a exersat plenar posibilitățile artistice ale limbii, iar textele filozofice și științifice i-au perfecționat aptitudinile de a reda concepte, pe de altă parte, realizarea lucrărilor pentru descrierea și normarea limbii (gramatici și retorici) în care limba a fost analizată, selectată și organizată pentru a fi folosită în diferite stiluri.

Acestea sînt premisele care au făcut din cultura și din limba Greciei antice o sursă importantă pentru îmbogățirea limbilor și culturilor celorlalte etnii europene și, prin aceasta, un factor de unificare culturală și lingvistică pentru europeni. Acest rol unificator al culturii și limbii grecești nu se limitează

însă la Europa, fiindcă, prin expansiunea europeană pe alte continente (expansiune care s-a produs între secolele al XV-lea și al XVIII-lea), ele au devenit un bun și al altor continente. Preluând înființarea culturală și de civilizație în raport cu restul lumii, grecii au creat premisele unui europocentrism ce a indus europenilor forța modelării unor spații culturale de pe alte continente după tipul lor, astfel încât unele dintre culturile și limbile Europei au devenit aspecte ale comuniunii și ale comunicării mondiale. Când grecii au ajuns în secolul al II-lea î.Hr. sub ocupație romană, cultura și limba lor nu au fost înlăturate, cum s-a întâmplat în alte provincii romane, unde elementul autohton a fost desființat. Dimpotrivă, față de greci, ocupanții romani au manifestat multă reverență, fiind dominați de un complex de inferioritate, și, de aceea, deși unele zone vechi grecești (precum sudul Italiei și Sicilia) au fost romanizate după câteva secole, Grecia propriu-zisă, peninsulară și insulară, nu a suferit procesul romanizării.

Pe lângă elementele culturale preluate și revalorificate meru de europeni și pe lângă sursa lingvistică oferită acestora pentru a-și perfecționa limbile de cultură, vechii greci au indus Europei un model de a face cultură, acela caracterizat prin delimitarea precisă a domeniilor culturale și a domeniilor spirituale, în general. Această lecție a fost însușită pe deplin de Occidentul european, îndeosebi de germanii protestanți care, mai ales după secolul al XVIII-lea (prin contribuția lui Im. Kant), au desăvârșit activitatea începută de greci.

Alta este însă situația în Estul european, în special, în zona slavismului ortodox, unde există încă un sincretism pronunțat, o nediferențiere clară între filozofie, mitologie, religie, artă și cunoaștere științifică propriu-zisă sau între palierele popular și erudit ale culturii și ale limbii, fapt care atestă că aici se mențin încă stări culturale și lingvistice ce nu urmează întotdeauna orientarea de principiu la care a ajuns, după o evoluție de mai multe secole, spiritul grecesc antic.

Lumea romană

Marea putere militară și politică ce s-a afirmat insistent după secolul al IV-lea î.Hr., cu capitala la Roma, a devenit treptat și o mare putere culturală, însă a înțeles să preia și să dezvolte tezaurul Greciei antice. Dar, deși cultura romană continuă, în mare parte, cultura grecească, este totuși, sub unele aspecte, diferită de ea. Stăpânirea romanilor a fost mai extinsă decât cea a grecilor, cuprinzând o mare parte din Europa de vest întinsă pînă la teritoriile nordice ale Britaniei și Mării Nordului, ajungînd astfel în vecinătatea germanilor, dar extinzîndu-se și în est și în nord prin depășirea liniei Dunării. Asia Mică și Africa de Nord erau cuprinse de asemenea în spațiul de ocupație romană ajuns în faza unui imperiu înfloritor și, în aceste condiții, s-au creat premisele unei intense comunicări culturale și lingvistice în întregul bazin mediteranean și în cea mai mare parte a Europei.

La început, romanii au manifestat rețineri în preluarea elementelor culturii grecești, abținîndu-se de la temele, ideile și termenii care veneau de aici. În perioada de maximă înflorire culturală însă, aflată în secolele I î.Hr. și I d.Hr., asemenea reticențe au fost depășite, încît cultura romană și limba latină au putut beneficia sub toate aspectele de influența grecească devenită sursă de inspirație predilectă, dar căpătînd și sensuri sau dominante deosebite în condițiile specifice ale societății romane. În acest mod, deși i-au continuat pe greci, romanii au pus propria amprentă asupra culturii pe care au creat-o, fenomen vizibil îndeosebi în domeniul filozofiei unde au fost continuate numai cîteva direcții (stoicismul, materialismul, platonismul). Filozofia romană nici nu a cunoscut, de altfel, strălucirea filozofiei grecești și dezvoltarea ei a fost aproape total frînată la începutul secolul VI-lea d.Hr., cînd împăratul Iustinian a interzis activitatea școlilor filozofice.

Extensiunea romanilor spre vest, est, nord și sud a creat un spațiu imens pentru circulația oamenilor și a bunurilor culturale, încât în zona europeană s-a realizat o pronunțată unitate lingvistică și culturală din care s-a născut lumea romanică. Vechii romani s-au remarcat prin geniu politic și legislativ, care a creat modelul ordinii europene. Ei au alcătuit un corpus de legi care reflecta experiența administrării unui spațiu extins, cu situații de cele mai multe ori diferențiate, și aplicabile unui stat mondial. Organizarea socială realiza însă o anumită egalitate și stabilitate în interiorul aceleiași clase, iar femeile romane aveau un rol important în societate, prin aceasta romanii deosebindu-se de greci.

Comunicarea culturală și lingvistică asigurată de Imperiul Roman (proclamat de Octavian Augustus în anul 27 î.Hr.) a fost serios zdruncinată o dată cu împărțirea lui în două, în anul 395. Zona apuseană (Imperiul Roman de Apus) nu și-a mai păstrat nici un secol după aceea unitatea, dezmembrându-se în anul 476, în vreme ce zona estică (Imperiul Roman de Răsărit) a rămas relativ unitară încă o mie de ani (pînă în 1453), cînd a fost cucerită de turci. În această perioadă însă, Imperiul Roman de Răsărit nu a mai păstrat decît parțial formația culturală și lingvistică anterioară, căci, deși activitatea culturală nu a încetat, ca nu o mai continuat-o pe cea a vechilor romani, fiind dominată de teologie și manifestîndu-se în domenii mai restrînse. Pe de altă parte, folosirea latinei a încetat treptat, locul ei fiind luat de limba greacă a cărei formă literară nu a mai continuat însă vechea tradiție, reprezentînd un aspect rezultat dintr-o adaptare la noua situație politică, în care centrul era orașul Constantinopol. Această nouă limbă literară (medio-greacă sau greacă bizantină) nu a mai reprezentat pentru Europa aureola vechii limbi grecești, exercitînd numai influențe locale în unele limbi slave de sud și, într-o anumită măsură, în limba română.

Amprenta latină asupra culturii și limbilor Europei depășește cu mult spațiul vechiului Imperiu Roman și al zone-

lor în care se vorbesc limbile romanice. Mai mult, la fel ca în cazul realizărilor Greciei Antice, realizările romanilor au continuat a fi preluate, valorificate și imitate chiar după ce Imperiul Roman nu a mai existat și după ce latina nu a mai fost limbă populară uzuală. Situația a fost favorizată în primul rând, desigur, de valoarea culturii și civilizației romane și de trăsăturile de excelență ale limbii latine, dar și de faptul că, după creștinarea celei mai mari părți a Europei, centrul ecleziastic a devenit Roma, unic pentru toți europenii pînă la Marea Schismă din 1054 și numai pentru creștinii catolici după aceea. În aceste condiții, deși limba latină populară nu s-a mai vorbit după secolul al VI-lea, cînd au apărut limbile romanice, limba latină literară a continuat să fie folosită ca limbă de cult și ca limbă a culturii, fenomenele culturale fiind, de altfel, atunci în mare parte în relație nemijlocită cu cele cultice, iar uneori depinzînd chiar de acestea. De aceea, bogăția și varietatea culturală specifice vechilor latini s-au limitat treptat la cîteva forme de manifestare, important fiind îndeosebi faptul că, prin continuarea latinei, s-a menținut în mare măsură comunicarea interetnică în spațiul european, iar alfabetul latin s-a impus ca formă de redare grafică a limbilor pentru foarte multe dintre popoarele europene. De la alfabetul latin s-a format **scrierea gotică** dominată de unghiurile ascuțite în forma literelor, scriere care a fost realizată în secolele XIV-lea – al XV-lea și folosită atunci de toate popoarele germanice, dar numai germanii au perpetuat-o pînă în secolul al XX-lea, cînd au înlocuit-o cu scrierea latină propriu-zisă.

Lumea germanică

Spațiul european s-a remarcat în epoca antică și mai târziu nu numai prin greci și prin romani, ci și prin alte popoare, între care se disting prin importanță celții și germanicii. Triburile celților formau majoritatea populației din Europa apuscană și centrală, în secolele V-III î.Hr., unii migrând spre est și sud-est și ajungând pînă în Asia Mică. Treptat însă teritoriul lor s-a restrîns prin extinderea altor popoare, rămînînd stabili și organizîndu-se în Galia, Spania, nordul Italiei și Insulele Britanice. Cei mai cunoscuți dintre ei au fost galii, care ocupau nordul Italiei și teritoriul actual al Franței, Belgiei, Luxemburgului și Elveției și care s-au remarcat prin rezistența opusă ocupației romane. Au fost însă în cele din urmă cuceriiți (anii 58-51 î.Hr.), în urma incursiunilor repetate ale lui Iulius Caesar, și romanizați în cea mai mare parte, păstrîndu-și identitatea, în unele cazuri pînă astăzi, doar în Irlanda și în unele zone din Insulele Britanice.

Despre celți se spune că aveau o dezvoltată imaginație artistică și poetică și pasiune pentru ornamente și pentru culori (la fel ca germanicii scandinavi)¹⁷. Începînd cu secolul al IV-lea î.Hr., ei au început să resimtă influența culturii grecești și au reprezentat un timp principalul obstacol al extinderii Imperiului Roman spre nordul și spre vestul continentului.

Începînd cu secolul al IX-lea î.Hr., fenomenul cel mai important din istoria Europei centrale este însă expansiunea germanicilor, care s-au stabilit pe un teritoriu vast în zona Mării Baltice, teritoriu în care romanii nu au putut pătrunde. Fiind foarte războinici, cu un dezvoltat sentiment al onoarei personale și foarte loiali, germanii, care reprezentau triburile germanice din imediata apropiere a Imperiului la est și la nord, au fost admiși treptat în legiunile imperiale, pe măsură ce

¹⁷ Vezi John Bowle, *op. cit.*, p. 64.

rezerva umană a provinciilor a scăzut. Cu timpul, legiunile s-au constituit tot mai mult din germani, încît Imperiul a început să se germanizeze din interior¹⁸. Ca atare, a început să crească puterea germanicilor în Vest, iar, după dezmembrarea Imperiului Roman de Apus, în anul 476 d.Hr., vestul barbar, reprezentat de ei, a devenit remarcabil prin organizare și inventivitate, în Insulele Britanice, în nordul Spaniei, în Elveția și în Scandinavia, instituindu-se modelul autoguvernării locale, care a permis dezvoltarea de centre culturale zonale în care și-au făcut loc ideile democratice și de libertate. S-a creat astfel modelul orașelor-state, în care era urmată legea locului, stabilită de înțelepți, dar care a asimilat treptat și ideile de bază din dreptul roman.

După secolul al VII-lea, s-au remarcat în mod deosebit germanicii nordici (suedezii, norvegienii, danezii), cunoscuți sub denumirile *vikingi* și *normanzi*, care au invadat în mod repetat coastele europene și zona continentală nordică de la vest de Marea Baltică. În acest mod, influența scandinavă asupra Europei a fost imensă, manifestîndu-se în Anglia și în Normandia (Franța), precum și în bazinul mediteranean, în Spania și, îndeosebi în Sicilia, pe care au ocupat-o mai mult timp, dar și spre est în centrul continentului, unde au fondat Rusia Kieveană. La începutul secolului al IX-lea, vikingii au făcut incursiuni numeroase pe coastele franceze ale Mării Mînecii, înaintînd uneori pe continent pînă în zona Parisului. De aceea, la începutul secolului următor, regele Franței a cedat nordicilor o zonă de litoral, în care s-a organizat ducatul Normandiei. Vikingii au venit aici însă fără femei și, din căsătoriile cu localnice, s-a ajuns ca generațiile următoare să vorbească limba franceză, încît în timp germanica nordică n-a mai fost în uz, iar cînd Wilhelin Normandul (supranumit Cuceritorul) a ocupat Anglia, în anul 1066, normanzii erau

¹⁸ Vezi John Bowle, *op. cit.*, p. 63; Walter von Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, A. Francke AG. Verlag Bern, 1950, p. 65-74.

vorbitori de franceză, limbă pe care au dus-o în insule și au impus-o ca mijloc de comunicare la nivelul culturii de erudiție.

Scandinavii erau bine organizați și respectau o disciplină severă, avînd legi precise și un exercițiu al bunei guvernări, atribute pe care le-au transmis Vestului european, aflat în plin proces al prefacerii. Ei s-au creștinat și s-au stabilizat, întemeind state puternice, încît, începînd cu secolul al XI-lea, au putut participa la Cruciade, alături de celelalte popoare creștine. Dar, dacă influența vikingilor a ajuns pînă la Roma, ea nu s-a manifestat în Bizanț și în zona de nord-est, unde slavii au opus o rezistență îndîrjită expansiunii lor.

Din perspectivă europeană, germanicii scandinavi au avut cea mai mare importanță în realizarea configurației și unității culturale, sociale și de civilizație a continentului, pe locul secund situîndu-se germanii, incluzînd aici și orașele-state flamande și olandeze, aflate în avangarda revoluției industriale și a dezvoltării intensive a agriculturii, germanicii anglo-saxoni (împreună cu nord-americanii) reprezentînd a treia treaptă și cea mai recentă. De altfel, multe dintre trăsăturile culturale și lingvistice ale anglo-saxonilor actuali (englezilor) sînt de origine nordică, preluate fie în forma lor autentică, în vremea ocupației vikingilor a unor zone din Anglia, fie într-o formă modificată, în vremea ocupației normande, normanzii francezi fiind la origine scandinavi.

Epoca medie

Un fenomen cu ample implicații în comunicarea culturală și lingvistică în arealul european l-a reprezentat **Creștinismul**, una dintre principalele religii universale, cu o vechime de două milenii. Comunități de credincioși creștini s-au format începînd cu secolul I d.Hr., religia lor debutînd ca o mișcare a

scavilor și a libertilor, a săracilor și a popoarelor ocupate sau împrăștiate de romani. Creștinismul a apărut ca o religie fără implicații etnice, care a pornit din Palestina și s-a extins spre Europa și spre Africa de Nord, cu un mesaj inteligibil și cu un ritual simplu. Textul biblic, pe care se fundamentează doctrina creștină, a fost realizat, în cea mai mare parte, în afara spațiului european, dar a fost definitivat parțial în zona de cultură grecească. De aceea, la nivel de conținut, el a adus în Europa o altă perspectivă culturală și de civilizație, care aparținea lumii semite, cu forme mentale specifice, îndeosebi prin modul în care structura și relaționează elementele concrete și abstracte ale limbii. Creștinarea a produs astfel o schimbare sub mai multe aspecte a lumii europene, în primul rând o nouă viziune asupra cosmosului și o nouă ierarhizare a valorilor etice.

Din punct de vedere doctrinar, creștinismul se bazează pe concepția iudaică monoteistă și pe preluarea logosului din filozofia grecească care se întruchipează în Fiul lui Dumnezeu, care înfruntă oprirea și nedreptatea și are rolul de mijlocitor între Divinitate și lume. Iudeul Philon din Alexandria, ajuns în contact cu filozofia grecească, a încercat pentru prima dată să adapteze la ea mitologia iudaică. El a preluat din filozofia stoicilor ideea existenței unei substanțe primare divine, căreia i-a dat un aspect dogmatic afirmând că din substanța primară emană existențe secundare, fără însă ca prin acest proces substanța primară să sufere vreo scădere. Se aduce astfel pe terenul gândirii ideea, care s-a răspândit apoi în Europa, că divinitatea este unică, inalterabilă și, prin aceasta, eternă și universală. S-a conturat astfel ideea valorii vieții, care este dată de Dumnezeu, și a valorii personalității umane, omul fiind fiul lui Dumnezeu.

Creștinismul nu reprezintă însă o simplă îmbinare de elemente de dogmă și de cult preexistente, ci este o religie cu profil propriu, original, o religie cu un conținut radical diferit în raport cu cele europene pe care le-a înlocuit. Învățătura

creștină a răsturnat fundamentele ideologice și morale ale lumii vechi, în care omului i se contrapunea din afară obiectivitatea silnică a naturii, căreia trebuia să-i facă față și s-o îmbuneze tot prin elemente obiective, fizice, precum jertfele. Această învățătură a venit cu o altă lume, întemeiată pe un principiu interior, subiectiv, prin comunicarea (= comuniunea) dată de identitatea dintre esența condiției spirituale a omului și esența divinului, ceea ce oferă fiecărui individ uman posibilitatea perfectibilității și temeiul libertății în conviețuirea cu semenii. Ca atare, în raport cu dreptatea, fiecare este judecat individual și tot astfel recompensat sau sancționat¹⁹, de un zeu milostiv, dispus să ierte pe cel care își recunoaște și-și expiază greșelile.

Impunerea Creștinismului în spațiul Imperiului Roman a fost dificilă și plină de sacrificii ale misionarilor și ale credincioșilor, deoarece ideologia imperială era profund zdruncinată de noua religie, nu numai la nivelul cultului, ci și la nivel politic, juridic și social. Susținând că și sclavul este o ființă omenească, Creștinismul a combătut implicit sclavia și a erodat astfel bazele statului sclavagist²⁰. Pe de altă parte, fiind o religie cu aspirații universaliste, Creștinismul trebuia să se impună în centrul lumii antice, care era Roma, și, de aceea, aici a fost fixată conducerea supremă a bisericii, instituție desemnată să administreze mîntuirea. Universalismul creștin venea însă în contradicție cu tradiția multietnică și de permisivitate religioasă specifică Europei și, în asemenea condiții, centrul ecleziastic a favorizat o birocrație supărătoare și a recurs deseori la metode coercitive drastice, care au generat, după secolul al X-lea, numeroase încercări de opunere și mai multe sciziuni.

¹⁹ Spre deosebire de romani, care aplicau pedepse colective.

²⁰ Fr. Nietzsche susținea, de altfel, că, de fapt, Creștinismul reprezenta voința de putere a celor slabi, care îi submina astfel pe cei tari, inoculîndu-le etica umilinței, a iubirii aproapelui, a milei etc.

Ca atare, extensiunea și expansionismul Imperiului Roman era în acord cu universalitatea creștină, dar spiritul diversificator, specific europenilor, s-a revoltat, producând mai întâi fragmentarea imperiului antic și, apoi, a religiei universale și contestând astfel valabilitatea unui centru unic și despotic.

Prin tradiție, creștinarea europenilor a cunoscut un moment esențial prin activitatea apostolului Pavel, care a făcut numeroase călătorii în Asia Mică și în Grecia, și a apostolului Petru, care a desfășurat un misionariat riscant chiar la Roma, capitala Imperiului Roman politeist. Acesta a modificat ideea inițială a textelor biblice în legătură cu poporul ales, cel evreu, astfel încât „ales” putea fi orice creștin dreptcredincios și, în acest mod, creștinismul a putut deveni o religie mondială. Contactul cu gândirea grecească a imprimat Creștinismului un accentuat caracter democratic, oferind un model de viață ușor de urmat de orice credincios, indiferent de starea lui socială. Același aspect este conferit de faptul că oricine se putea salva, dacă părăsea calea păcatului, încît pedepsele capitale din Evul Mediu și de mai târziu în numele credinței sînt mai mult excese și manifestări ale inculturii.

Noua religie, care are drept dogmă centrală ideea păcatului și a mîntuirii (aceasta fiind o idee nouă), a fost acceptată inițial la nivelul claselor de jos, dar s-a generalizat și a devenit apoi religie de stat a Imperiului Roman în anul 313 d.Hr., cînd împăratul Constantin cel Mare a autorizat libera practică a creștinismului în viziunea apostolului Pavel și a stabilit capitala imperială la Constantinopol, pe amplasamentul vechii colonii grecești Bizanț. Această mutare a capitalei a făcut ca în est să se instaureze o viață birocratică și conservatoare și, în acest mod, statul a fost consolidat prin biserică, stabilindu-se o tradiție a statului unit cu biserica ce s-a continuat de-a lungul perioadei medievale, procesul de laicizare a statului producîndu-se tîrziu. Principiile dreptății, ale iubirii de oameni și ale întrajutorării, esențiale în dogmatica creștină, presupun o

asamblare a problemelor sociale cu cele culturale, ceea ce a dus la o transformare a societății europene creștine în interiorul căreia s-a afirmat tot mai mult pătura clerului, ce a tins să devină nu numai promotoarea religiei și practicii creștine, ci și realizatoarea unei culturi cu alt profil, subordonată ideologic teologiei.

Ca atare, civilizația antichității a fost deja creștină înainte de decăderea ei deplină și a supraviețuit sub anumite aspecte, într-o formă dogmatică, și în epoca medie. Credința creștină a fost asumată treptat de diferite grupuri de europeni, pornind din zona mediteraneană spre ținuturile nordice, concomitent cu instituirea unei mișcări monastice orientate spre conservarea și difuzarea culturii medievale. La jumătatea secolului al V-lea a fost creștinată Irlanda, de unde noua credință s-a extins în Insulele Britanice, iar, în secolul al VIII-lea, creștinismul a pătruns în unele state germane, precum Turingia și Bavaria. Întrucât se instaurase uniunea dintre stat și biserică, expansiunea politică a devenit și expansiune religioasă, astfel încât prin crearea unui stat imperial, Carol cel Mare a atras și pe ceilalți germani la creștinism. Deși sînt și unele grupuri restrînse de europeni de alte religii, fenomenul a rămas emblematic pentru întreaga Europă și, de aceea, în zonele colonizate de europeni din alte continente, s-a introdus și creștinismul, foarte adesea și la popoarele autohtone, prin activitatea misionarilor.

Prin urmare, treptat, Europa a îmbrățișat o nouă religie, aceeași pentru toți, ceea ce a imprimat unitate, dar și optimism, prin încrederea în natura umană și prin respectul pentru individualitate. S-au creat astfel premisele ca prin această unitate să se întrunească gîndirea aventuroasă a grecilor și geniul administrativ al romanilor cu aptitudinile dinamice și constructive ale nordicilor și ale vesticilor, în general.

Extins din sudul european, prin iradiere sau prin misionari, pînă în zonele nordice, creștinismul a reprezentat, de aceea, o formă de unificare spirituală și culturală a Europei, în

ciuda faptului că de-a lungul istoriei a avut unele manifestări condamnabile prin intoleranță și agresivitate și a cunoscut un număr mare de schisme, de crezii și de secte. Două dintre fenomenele legate de existența lui au avut însă urmări serioase asupra culturii europene: Marea Schismă, care a divizat continentul într-o zonă estică și una vestică și Reforma, care a produs o nouă diviziune în zona vestică între sud și nord.

Marea Schismă a fost o ruptură în sînul bisericii creștine, ca urmare a neînțelegerilor dintre centrele ecleziastice, Roma și Constantinopol, ruptură oficializată la 16 iulie 1054 prin depunerea pe altarul catedralei Sfînta Sofia din Constantinopol a bulei papale prin care era excomunicat patriarhul Mihail Cerulane, acesta reacționînd prin excomunicarea delegației papale. S-a produs, în acest mod, o sciziune care are urmări în comunicarea europeană pînă în epoca contemporană. În Occidentul european, cu centrul la Roma, creștinismul este reprezentat de *biserica romano-catolică* (< gr. *katholikós* „universal”), care se consideră succesoarea apostolului Petru și prin urmare a lui Isus Hristos, iar, în Est, de *biserica greco-ortodoxă* (gr. *orthodoxos* „drept credincios”), care poartă denumirea *ortodoxă* pentru a releva faptul că urmează doctrina moștenită de la apostoli și de la primii părinți, iar *greacă* pentru a sugera opoziția față de cea romană.

În zona catolică a Europei, s-a dezvoltat **scolastica**, ce a cuprins învățămîntul și filozofia din epoca medievală. La început, scolastica a fost dominată de influența filozofiei platonice, dar, începînd cu secolul al XIII-lea, prin activitatea lui Albertus Magnus și a lui Toma d'Aquino, s-a orientat tot mai mult spre gîndirea lui Aristotel, prin adaptarea gîndirii filozofului antic la cerințele dogmatice ale catolicismului, căci, în general, scolastica a urmărit folosirea filozofiei pentru a motiva și sistematiza dogmele religioase. S-a manifestat sub forma a două curente opuse, realismul și nominalismul, pornind de la disputa în legătură cu realitatea sau cu nominalitatea (convenționalitatea) ideilor generale („universalilor”) și a

generat discuții îndelungate care au condus la dezvoltarea tehnicilor de argumentare și la diversificarea posibilităților de explicare a fenomenelor.

În Est, unde evoluția socială a fost în mare parte diferită, s-au creat orientări spirituale cu alte viziuni filozofice, generatoare de creații artistice și literare cu un profil specific. Prin urmare, deși religia a rămas unică în esența ei, prin unele interpretări diferențiate, printre care cea în legătură cu relația dintre om și divinitate, s-a ajuns la două stiluri culturale distincte. În Occident, prevalează monumentalul dominat de aspirația înălțării omului și ilustrat, în mod deosebit, în arhitectură, prin *stilul gotic* (cristalizat în secolele XI-XII), care cultivă cercul frînt, în vreme ce Estul european pregătește omul pentru a primi pronia cerească ce coboară spre el și promovează îndeosebi pictura figurii ascetice, împreună cu un stil arhitectonic care să sugereze umilința și abolirea curajului de a depăși condiția pămîntească. Estul ortodox, în afara zonei de coastă grecești, avea și trăsătura unui grad scăzut de urbanitate, iar întreruperea contactelor cu Occidentul datorată Schismei a însemnat și oprirea unei influențări în sensul vieții urbane. Astfel, est-europenii, deși mai aproape geografic de spațiul în care vechile popoare ale Asiei Mici își întemeiaseră organizarea statală pe orașe, au fost mai puțin predispuși în a urma modelul lor. Fenomenul a avut și importante urmări culturale, căci viața de tip urban conduce la realizarea tipului major de cultură, în vreme ce viața rurală predispune la manifestarea în cadrele culturii minore²¹.

Nu au lipsit situațiile în care sciziunea religioasă a generat rivalitate și ură, încît, în timpul cruciadelor organizate de Biserica catolică în secolele al XI-lea – al XIII-lea, pentru

²¹ Cazul poporului român este relevant în acest sens. După Blaga, trecerea de la civilizația dominată de urbanism, specifică romanilor, la civilizația de tip natural într-un mediu rural, specifică spațiului românesc, a produs și o trecere de la cultura majoră la cea minoră, reflectată, printre altele, în evoluția semantică a cuvintelor moștenite de română din latină (*Spațiul mioritic*, în Lucian Blaga, *Opere*, vol. IX, p. 291 ș.u.).

eliberarea și apărarea de musulmani a locurilor sfinte din Palestina, a fost devastat orașul creștin ortodox Constantinopol, care, pierzându-și puterea, a devenit vulnerabil și a fost cucerit de turci în 1453. Incursiunile europenilor vestici în Palestina, în timpul cruciadelor, au avut însă drept consecință, pe de o parte, exprimarea unității Europei vestice și, pe de altă parte, punerea lor în contact nemijlocit cu alte culturi și cu alte limbi, dintre care unele cu istorie veche și cu realizări deosebite. Cărțile sfinte ale evreilor și, în general, cultura lor au atras atenția, astfel încât europenii au început să pună preț pe cunoaștere, atribuindu-i statutul de mijloc superior prin care se poate desăvârși puterea omului.

Contactul europenilor cu alte civilizații nu s-a produs însă numai în Asia Mică prin războaiele de eliberare a locurilor sfinte sau în estul Europei o dată cu înaintarea turcilor, fiindcă în sud-vestul european și-au făcut apariția arabii, în secolul al VIII-lea. Aflați în plină expansiune, începând cu secolul al VI-lea, arabii, după ce au ocupat tot nordul Africii, au nimicit populațiile locale și s-au instalat, mai ales, în partea de apus, au trecut la cucerirea Peninsulei Iberice pe care au supus-o într-un timp relativ scurt, în afara zonei nord-vestice (Asturia). După aceea, invadatorii au trecut Munții Pirinei și au înaintat spre nord pînă la râul Loire, dar, după o luptă cu francii în care au fost înfrinți, s-au retras în peninsulă, unde au creat un *califat* puternic cu capitala la Cordoba. În ciuda faptului că erau caracterizați prin fanatism religios, arabii au manifestat totuși o anumită toleranță față de populația cucerită, care era de altă rasă, de altă limbă și de altă religie. În secolul al XI-lea însă, populația liberă din Asturia a început lupta de eliberare alungîndu-i treptat pe arabi din regiunile nordice, pentru ca întreaga peninsulă să fie liberă abia în 1492, în același an în care Columb a descoperit America²².

²² Numele noului continent (*America*) a fost dat mai târziu, după numele italianului Amerigo Vespucci, căruia i se atribuie descoperirea Americii de Sud și care a scris, după 1499, lucrarea *Novus Mundus*.

Ocupația arabă și lumea arabă în general și-au pierdut energia după 1148 când musulmanilor li s-a interzis studierea operelor grecești și astfel ei au intrat în declin cultural. În aceste împrejurări, centrul puterii s-a mutat în Europa creștină, unde s-a revenit la idealurile vechilor greci, între care libertatea de a circula și de a cunoaște, dorința de a acumula valori materiale și de a trăi în belșug, aspecte care au avut drept urmare și atenuarea rigorilor pauperiste ale creștinismului. Ca atare, se poate constata că atîta timp cît mediul social era receptiv la valorile Greciei Antice avea asigurată calea spre progres și civilizație, căci romanii, arabii și creștinii au cunoscut perioadele de mare glorie atunci cînd au preluat și au dezvoltat aceste valori.

Prin urmare, de-a lungul a mai multe veacuri, în Peninsula Iberică, au conviețuit populații de limbă romanică și de religie creștină cu populații de origine arabă și de religie musulmană. În acel moment însă, civilizația arabă era superioară celei europene, situație care a avut consecințe importante pentru europenii ale căror centre culturale (universitățile) erau tributare exclusiv culturii și limbii latine și erau dominate ideologic de teologia catolică. Despre existența unei bogate literaturi și filozofii grecești se știa, dar nu existau posibilități de acces la valorile acestei culturi. Arabii însă cunoșteau operele grecești prin intermediul culturii bizantine, care era moștenitoarea culturii antice grecești, opere pe care le-au studiat, comentat și tradus, încît, atunci cînd au ajuns în Peninsula Iberică, au fost în măsură să aducă aceste opere în atenția europenilor. S-a creat astfel curînd necesitatea înființării unor centre de traducere, între care cel mai vestit a fost Toledo (veche capitală a regatului vizigot), oraș caracterizat printr-un amestec eterogen de populații, religii și limbi diferite și printr-o clasă de intelectuali arabi, cvrei și europeni.

Acest climat, care a favorizat comunicarea culturală și lingvistică între lumea occidentală și cea orientală, a permis Occidentului european să redescopere valorile clasice realizate

de vechii greci, dar și de arabi, cu ajutorul traducerilor realizate prin colaborarea cărturarilor creștini, evrei și arabi, iar rezultatul a fost transpunerea lucrărilor scrise în arabă în latină, pe atunci, limba de cultură a Europei. În aceste împrejurări, Europa de vest, în arealul căreia înființarea de universități căpătase un ritm deosebit, s-a putut deschide diversificării interpretărilor filozofice și cunoașterii științifice, abolind treptat încarcerarea spirituală pe care o presupunea doctrina teologică.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în timpul domniei lui Alfons al X-lea, (supranumit *Înțeleptul*) s-a produs un fenomen deosebit: traducerile au început să nu mai fie finalizate în texte scrise în latină, ci în texte redactate în dialectul castilian al limbii spaniole, dialect care se va impune cu timpul în raport cu celelalte dialecte, care își formaseră și ele un aspect scris (se formaseră, deci, dialecte literare), și va constitui baza pe care s-a realizat limba spaniolă literară. Treptat, această limbă literară a înlocuit, pe teritoriul spaniol, limba latină și s-a perfecționat într-un ritm intens, îmbogățindu-se cu mijloace preluate din latină și din arabă.

Estul european a evoluat diferit de Occident în epoca medievală, astfel încât și ceea ce reprezenta moștenire comună a căpătat aici un aspect deosebit. După expansiunea triburilor slave din secolele VII-X, estul și mare parte din centrul continentului au devenit dominate de slavi, dintre care numai o parte s-au atașat Vestului (cehii și polonezii, în primul rând). Istoria slavilor de est a fost marcată accentuat de invazia mongolă din anul 1222, care a distrus forța Rusiei Kievene și a separat Rusia Moscovită de Bizanț și de Vest. În acest context, evoluția Rusiei s-a produs sub o puternică influență asiatică, iar căderea Bizanțului sub turci în anul 1453 a pecetluit soarta Estului. Prin întreruperea contactului cu Bizanțul și prin invazia tătarilor, rușii moscoviți au ajuns în situația de a modifica tradiția Rusiei Kievene, cu geneza în modelul stabilit de vikingii suedezi în secolul al IX-lea, care dominaseră timp

îndelungat rîurile rusești și dezvoltaseră numeroase căi de comunicație. Influența asiatică a impregnat rușilor modelul unui nemilos regim despotice, ce presupunea exploatarea populațiilor ocupate, fără nici o grijă pentru emanciparea și civilizarea lor, iar aceasta a favorizat și rămînerea, sub unele aspecte, la păgînism a creștinismului popular rus, cu perpetuarea unor practici oculte pînă în perioada contemporană.

Din aceste motive, atunci cînd, după secolul al XII-lea, în Vest se stabilizează și se consolidează regatele, prin dezvoltare economică și prin întărirea legalității, concomitent cu o creștere a interesului pentru învățătură, prin înființarea universităților și prin organizarea învățămîntului pe mai multe grade, în Est se desfășoară evenimente care au întîrziat toate procesele ce caracterizează Europa modernă (dezvoltarea burgheziei, înflorirea comerțului și a industriei, accentuarea ritmului de urbanizare, întărirea statelor printr-o organizare clară, apariția elementelor conștiinței naționale etc.). Ca atare, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, cînd în Vest au început să se afirme statele naționale, iar mentalitățile se schimbau sub auspiciile științei, popoarele balcanice și dunărene erau supuse puterii turcești, în vreme ce Rusia își manifesta tot mai intens intențiile expansioniste. Nici turcii și nici rușii nu erau însă purtătorii modelului european, astfel încît zonele în care și-au manifestat supremația au cunoscut o evoluție diferită sub toate aspectele în raport cu Europa propriu-zisă.

Epoca modernă

Prin preferarea spaniolei-castiliane ca limbă în care se traduceau lucrările filozofice, științifice și literare scrise în arabă, în locul latinei, în secolul al XIII-lea, s-a produs un fenomen de o importanță deosebită în istoria culturii europene:

s-a început înlocuirea vechii limbi consacrate în cultură și în cult prin limbile etnice, care și-au creat treptat un aspect literar cerut de manifestarea la nivelul culturii majore (de erudiție). Cel mai important salt în acest sens a fost făcut însă într-o altă zonă a romanității, în cea de limbă italiană, în spațiul căreia au izbucnit și au avut consecințe imense ideile **Renașterii**.

Sub denumirea *Renaștere* se cuprinde epoca de nari transformări și de înnoiri sociale și culturale care s-a inițiat la sfârșitul secolului al XIV-lea și s-a încheiat la începutul secolului al XVII-lea, epocă inaugurată în Italia și extinsă în toate zonele Europei occidentale. S-a produs atunci o exaltare a valorilor clasice și ale artei antice, s-au făcut eforturi de laicizare a culturii și de promovare a gândirii umaniste, care să aibă omul drept valoare centrală. Din acest motiv, admirația pentru antichitatea greacă și latină nu a devenit o imitare servilă, ci numai o preluare a ei ca fundament pentru realizarea culturii și civilizației omului modern. În epoca Renașterii, a apărut noțiunea de „stat”, s-a trecut la o urbanizare accentuată a societății, au luat avânt științele, s-a dezvoltat tehnica și s-a descoperit tiparul (de către germanul Johannes Gutenberg), fapt ce a condus la o extraordinară expansiune a culturii și la o circulație fără precedent a valorilor culturale. Efortul de lărgire a cunoașterii științifice s-a împletit cu efortul de cucerire a planetei și de sistematizare a cunoștințelor geografice, ceea ce a permis creșterea cîmpului cercetării umane și a dus la Marile descoperiri geografice. Inițiat de către italieni în zona Mării Mediterane, procesul căutării de noi căi de circulație pe mare a fost desăvârșit de regatele Portugaliei și Spaniei, aflate în plin proces de afirmare prin lupta dusă împotriva ocupației arabe.

În zona de sud-vest a Europei au avut loc numeroase și rapide transformări, cu importante consecințe asupra întregului continent. În Florența, Bologna, Veneția și Roma au renăscut valorile vechii Grecii, iar apoi moștenirea clasicismului grecesc s-a întâlnit cu geniul practic și spiritul de întreprindere ce

caracterizau pe nordici²³. Ca atare, prin Renașterea italiană și prin Marile descoperiri geografice, s-a produs o valorificare a lumii precreștine antice și o extindere a lumii europene. Circulația comercială s-a mutat din Marea Mediteraneană în Oceanul Atlantic și astfel a început perioada modernă a civilizației și culturii occidentale, ceea ce a reprezentat rezultatul combinat al descoperirii Americii, al supremației comerciale portugheze în Extremul Orient și al infiltrării Imperiului Otoman în Balcani și în zona Dunării.

În acest context, deși nu s-a manifestat ostilitate pentru limba latină, care a rămas în continuare admirată și utilizată, s-a ajuns la concluzia necesității unor limbi literare corespunzătoare formelor populare ale limbii care porneau de la latină, dar care deveniseră foarte deosebite de latină. În Italia, învățații au constatat că limba latină a avut două aspecte: unul popular, din care descind limbile romanice, și unul literar, care continua să fie folosit ca limbă de cultură a Europei, dar care, în acel moment, nu mai avea un corespondent popular și, din acest motiv, reprezenta o limbă străină în raport cu limbile vorbite. În acest caz, se impunea ca, pe baza elementului romanic popular, să se realizeze și un aspect literar corespunzător. De aceea, învățații italieni de la începutul Renașterii au ajuns la ideea distinctibilității între latină și o limbă romanică, limbă care, deși o continua pe cea latină, reprezenta o altă realitate și s-a inițiat astfel o activitate conștientă în vederea creării și normării limbii literare pornind de la ceea ce oferea limba populară.

În Italia acelor timpuri s-a distins în mod deosebit învățatul Dante Aligheri, care, în cartea sa *De vulgari eloquentia* (*Despre vorbirea populară*), constată că în Italia sînt 14 dialecte distincte și crede că, pentru a se forma o limbă literară italiană, ar trebui să se valorifice elemente din toate aceste dialecte. Dar, cînd Dante a scris (*Divina*) *Commedia* a folosit varianta lingvistică pe care o vorbea, adică dialectul toscan

²³ Vezi John Bowle, *op. cit.*, p. 165-166.

(prin subdialectul florentin). Această lucrare a devenit curînd foarte cunoscută și citită, încît, prin ea, acest dialect s-a impus ca bază a limbii literare italiene moderne. Astfel, încununată de activitatea unor mari personalități renaștentiste – Dante Aligheri, Francesco Petrarca și Giovanni Boccaccio –, italienii și-au fixat limba literară încă din secolul al XIV-lea, exemplul lor fiind urmat de celălalte popoare romanice occidentale și, apoi, de popoarele germanice, iar, mai tîrziu, de popoarele est-europene.

Consecințele acestei realizări au fost multiple: fiind exprimată în limba înțeleasă de un număr mare de oameni, cultura majoră (de erudiție), științele, filozofia și literatura cultă au cunoscut o difuzare socială apreciabilă și au creat premise multiplicat de dezvoltare; literații au avut la îndemînă un material lingvistic bine delimitat pentru prelucrarea artistică, încît nu au mai avut motive să oscileze în utilizarea unui dialect sau altul și s-a putut trece efectiv la crearea literaturilor moderne europene; vorbitorii dialectelor au avut un model de raportare la o formă lingvistică normată ce a evoluat rapid la statutul de limbă comună și supradialectală, realizîndu-se premisele formării conștiinței naționale.

Chiar în condițiile formării limbilor literare moderne cu un grad ridicat de unitate, limba latină a continuat însă, în virtutea tradiției, să fie folosită ca limbă de cultură și a rămas la popoarele catolice cu statutul de singură limbă de cult consacrată. Fenomenul folosirii unei limbi străine în oficierea cultului era conform cu starea de mister cultivată de credința religioasă, care nu este cunoaștere, ci atașament sentimental. Pe de altă parte, se asigura astfel rolul foarte important de mijlocitori între credincioși și divinitate pentru inițiați, sacerdoți și preoți. Noul spirit care se afirma tot mai mult în Occident presupunea însă avîntul cunoașterii științifice și emanciparea de sub tutela teologică și suporta tot mai greu această stare de lucruri statornicită în epoca feudală. Acest aspect, precum și pretențiile universaliste ale papalității, ajunse uneori

în contradicție cu puterea politică locală, au condus în zona nordică a catolicismului european la o mișcare de emancipare manifestată în mai multe variante, care s-a numit *Reformă*.

Această mișcare a cuprins în mică parte lumea romanică occidentală, îndeosebi pe francezi, dar a avut o extindere apreciabilă în cazul lumii germanice și a antrenat și popoare de alte origini (pe fino-ugrici, pe unii dintre slavii catolici etc.), producând o nouă sciziune confesională, după Marea Schismă, și noi convulsii pe motive religioase, însă, sub aspect cultural, matricea dată de secolele anterioare de dominație catolică și dispersia în mai multe variante a mișcării nu au permis crearea unor puternice centre reformate unificatoare, care să se poată opune instituțional puterii papale.

Reforma a început în secolul al XV-lea, ca o reacție împotriva autorității papei, fără a urmări crearea unei noi biserici, ci numai reformarea celei vechi, dar a căpătat ulterior mai mult caracter social-politic, încît prin protestantism trebuie să se înțeleagă mai mult decît o ruptură religioasă. Promotorii acestei mișcări au fost de origini diferite: cehă (Jan Hus), germană (Martin Luther, Thomas Müntzer), elvețiană (Ulrich Zwingli și Jean Calvin). Ideile reformate au cuprins mai multe zone ale Europei, îndeosebi calvinismul extinzîndu-se la francezi și la alte popoare (precum germanicii din Țările de Jos și maghiarii). O variantă protestantă s-a dezvoltat și în Anglia, care a preluat o parte din ideile calvine, dar a continuat să susțină caracterul divin al instituțiilor episcopilor și ierarhia sacerdotului, avînd în frunte pe rege.

Fiind mișcări zonale, care au respins universalismul catolic și nu au tins spre universalitate, mișcările protestante au contribuit la deșteptarea spiritului comunitar local, care va evolua treptat spre spiritul național. În acest mod, s-a erodat și ideea bisericii creștine universale, producîndu-se o conștientizare a necesității unei biserici corespunzătoare puterii laice locale, devenite naționale sau tinzînd să devină națională. Unele variante ale Reformei, precum calvinismul, au devenit

foarte intolerante, iar altele, precum direcția promovată de Münzer la germani, au scos în evidență principiul superiorității rațiunii care a avut consecințe hotărâtoare în secolele următoare.

De altfel, și concepția lui Luther conducea la rezultate similare, căci avea ca precept de bază statutul preotului de a-i face pe credincioși să cunoască și să înțeleagă textul biblic, practicile ce țin de ritualurile complicate fiind considerate inutile. Aici este, de fapt, o orientare de tip iluminist: credinciosul trebuie să-și dezvolte cunoașterea și să creadă în cunoștința de cauză, astfel încât practicarea religiei să devină o exersare a minții, iar nu o extenuare fizică. Acest aspect va evolua treptat spre cerința ca fiecare credincios să citească textul biblic, ceea ce a însemnat un imbold important spre răspândirea științei de carte și a culturii, în general.

În sfârșit, reformiștii desfășurându-și activitatea în limitele comunitare zonale, au inițiat ideea de a se desfășura cultul și de se face cunoscut cuvântul Evangheliei în limbile locale. Acest aspect a avut efecte deosebit de importante asupra culturii europene, fiindcă, pe de o parte, a dus la dislocarea latinei și din ultimul domeniu în care mai deținea supremația absolută și, pe de altă parte, a stimulat formarea limbilor literare naționale și prin aceasta a facilitat accesul la cultura de erudiție a unui număr foarte mare de oameni. Prima formă a acestei culturi o reprezenta însuși textul *Bibliei*, reformații realizând traducerea ei în limbile naționale, pentru multe dintre ele această traducere fundamentând aspectul literar, și, simplificându-se ceremonialul cultului, prin orientarea credincioșilor spre studiul efectiv al acestui text.

Astfel, spre deosebire de catolici și de ortodocși, credincioșii protestanți au ajuns în situația de a cunoaște și de a gândi ei înșiși preceptele biblice, fără interpunerea și fără interpretarea clericilor. Din acest motiv, în comunitățile protestante din Anglia, Germania, Suedia etc., s-a răspândit cunoașterea *Bibliei* și au devenit frecvente aluziile la textul ei: *a întoarce și*

celălalt obraz, fructul oprit, a se spăla pe mâini, a da primul cu piatra etc. Acest fenomen s-a extins ulterior și în zonele neprotestante, dar el nu a putut fi inițiat în comunitățile catolice, unde cunoașterea Biblică este nulă și astfel de aluzii nu pot fi înțelese. Aici, ca și la popoarele ortodoxe, acestea au devenit inteligibile mai târziu, îndeosebi când au fost inserate în operele literare scrise în zonele protestante, răspîndindu-se astfel prin contact cultural. Sub acest aspect, protestantismul a produs un fenomen asemănător celui din comunitatea antică grecească, în care erau constante aluziile la mitologie (precum se atestă în opera lui Homer: *călcîiul lui Ahile*).

Mișcarea reformată a produs schimbări și în zonele europene unde nu s-a impus ca atare și unde au continuat vechile culte creștine, catolicismul și ortodoxismul, contracararea extinderii Reformei producînd aici traducerea *Bibliei* și desfășurarea cultului în limbile locale care le-au înlocuit pe cele consacrate (latina, greaca și slavona). Fenomenul a fost accelerat și de protestanții înșiși, care, pentru a câștiga prozeliti, au început să traducă lucrări religioase în limbile popoarelor neprotestante. Prin aceasta s-a dat un serios impuls limbilor literare naționale și s-a favorizat apariția conștiinței naționale. Mai târziu, în secolul al XVIII-lea, a fost fundamentat conceptul de „națiune” care l-a înlocuit, în gîndirea despre societate, pe cel anterior de „popor”. Acest concept, „națiune”, cu înțelesul de „individ colectiv”, are o accentuată latură spirituală, fiindcă presupune delimitarea indivizilor cu aceeași spiritualitate (istorie, cultură, tradiții, limbă, religie) de cei cu alt tezaur spiritual, și astfel, prin acest concept, comunitatea capătă identitate și nu mai rămîne la nivelul unui conglomerat de indivizi. Fiind preluată apoi de gîndirea socială și politică, ideea de „națiune” a devenit fundamentul ideologic al luptei pentru realizarea statelor naționale unitare, pentru care s-au stipulat și exigențele unor limbi literare unice, comune pentru întreaga națiune.

Astfel, procesele culturale care s-au desfășurat în spațiul european după apariția Reformei au fost direct sau indirect legate de ea. La jumătatea secolului al XV-lea, s-a produs o contrareformă catolică, care a fost o mișcare de reacție față de protestantism și prin care catolicismul a încercat să recâștige regiunile devenite protestante, prilej cu care s-a creat Ordinul călugărilor iezuiți (*Societas Jesu*), întemeiat de Ignatius de Loyola. Iezuiții au creat și un nou stil artistic caracterizat printr-un amestec de sensibilitate și de misticism. Ofensiva catolică împotriva protestanților nu a avut însă rezultate notabile și, de aceea, a început să se îndrepte, în cazul Imperiului Habsburgic, care ajunsese la o mare extensiune –cuprinzând teritorii din vestul, centrul și estul european–, spre zonele ortodoxe pentru a le atrage la catolicism. Au apărut astfel în cadrul comunităților ortodoxe insule ale uniților cu Roma sau ale greco-catolicilor, care își păstrau ritualul ortodox, dar recunoșteau autoritatea papală.

Datorită oportunităților create prin pregătirea unora dintre uniți în școlile occidentale și datorită contactului cu ideile iluministe, în circulație îndeosebi în zona protestantă a Europei, românii, singurul popor romanic estic, au putut năzui la libertate și la reintegrarea în Europa, inițiind schimbări de mentalitate și reorientându-se spre alte surse de influențare culturală și artistică, „decît cele pe care le cunoscuseră în perioada Evului mediu. Această mișcare a românilor a început la mijlocul veacului al XVIII-lea în Ardeal (și este cunoscută sub numele de *Școala ardeleană*), dar principiile ei au antrenat treptat pe toți românii, indiferent de confesiune sau de provincie, și au fost promovate mult timp și după ce nu a mai existat o pleiadă de învățați care s-o reprezinte.

Avînd în parte o evoluție istorică diferită și o dezvoltare culturală deosebită, bazată pe alte profiluri stilistice și pe alte mentalități, zona est-europeană dominată de ortodoxism a conștientizat faptul că se deosebea de Vestul european, care cunoștea un avînt economic și cultural, și a început efortul de a

se alinia la nivelul culturii majore cu acesta. Ca atare, popoarele din Estul Europei au început să facă eforturi pentru a recepta cât mai mult din realizările culturale și lingvistice ale Occidentului. Un gest emblematic în acest sens l-a făcut țarul Petru cel Mare al Rusiei, care a fundamentat o astfel de deschidere concomitent cu o politică expansionistă de mari proporții și în toate direcțiile (vest, sud și est) pentru a pune bazele unui vast imperiu. Datorită acestei politici, viitorul Europei de est a fost din ce în ce mai mult marcat de înălțarea Moscoviei, a cărei curte continua tradiția bizantină, dar privea tot mai mult spre Vest, sfârșind prin a adopta eleganța de la Versailles. De altfel, însăși tendința expansionistă reprezintă modelul obiectivelor politicii occidentale, însă Rusia Moscovită a recurs la mijloace specifice, uzînd de o puternică energie militară ce valorifica brutalitatea unui popor cu tradiție semi-asiatică și fără preocupări de civilizare.

Totuși, depășirea granițelor ce despărțeau Europa de est de cea de vest a produs o reluare a comunicării culturale și lingvistice în întregul spațiu european care s-a concretizat într-o influențare constantă a zonei estice de către cea vestică. Fenomenul nu a produs însă o echivalare a nivelurilor de evoluție culturală și nici o ștergere a deosebirilor dintre comunități prin anularea caracteristicilor proprii. Dimpotrivă, prin impulsul dat de unele direcții de gândire, îndeosebi de ideile Revoluției franceze de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, a devenit comun pentru întreaga Europă idealul creării statelor naționale în cadrul cărora să fie conservate particularitățile culturale și lingvistice conferite prin evoluția istorică proprie fiecărei comunități. În aceste condiții, trăsăturile culturale și lingvistice naționale au început a fi cercetate cu metode tot mai diversificate, manifestîndu-se, în același timp, și eforturi de comparare a lor. Trecerea de la organizarea de tipul oreșelor-stat la cea de tipul statului național a creat condițiile realizării culturilor naționale majore și a limbilor literare supradialectale, încît comunicarea culturală și lingvistică a depășit nivelul con-

tactului dintre comunități restrânse devenind un contact dintre națiuni.

Astfel, treptat, Europa a instaurat un nou mod de existență umană, reprezentată de lumea burgheză, ale cărei principii le-a formulat John Locke în secolul al XVII-lea: suveranitatea politicii comunitare, garantarea proprietății și toleranța religioasă. Ulterior, la acestea s-a adăugat liberalismul, care reprezintă forma de manifestare a democrației în condițiile societății moderne, caracterizate prin mobilitate și schimb intens de valori. La jumătatea aceluiași secol, un alt învățat englez, Thomas Hobbes, stabilea că statul nu trebuie sancționat de legea divină, ci de propria eficiență, stabilind astfel orientarea ideologică de principiu a Europei vestice pentru epoca modernă²⁴. Aceste aspecte au avut însemnate urmări culturale și lingvistice, căci, dacă nu s-a mai pus problema unei legi universale, a devenit tot mai actuală problema comunicării intercomunitare, a receptării valorilor străine, a asimilării și convertirii lor în mijloace pentru emanciparea proprie.

Tipurile culturale și reflexul lor lingvistic

În concordanță cu istoria socială, în spațiul european, s-au succedat perioade ale istoriei culturale și lingvistice, caracterizate prin trăsături specifice fiecăreia și uneori atât de diferite încât ar putea duce chiar la ideea unor discontinuități evolutive.

În lumea antichității grecești, individul uman era puternic legat de statul său și de lumea sa, încât își găsea realizarea

²⁴ Vezi John Bowle, *op. cit.*, p. 194-195.

numai în și prin ele. În acest context, gînditorii epocii antice manifestau ostilitate și dispreț față de limbile și culturile străine și excludeau orice comparație între elementele limbii și culturii lor și alte limbi sau culturi, care erau considerate „barbare”. Aspecte în parte diferite s-au manifestat în perioada elenistică, studiul limbii și culturii fiind atunci stimulat de intensificarea contactelor grecilor cu vorbitori ai altor limbi, dar scopul este tot unul de subclasare a străinilor, fiindcă grecii nu urmăreau prin aceasta decît să le facă cunoscute acestora tezaurul lor cultural. Pe de altă parte, limba operelor clasice grecești, devenită limbă exemplară și comună a scrierilor, a fost învestită cu atributul corectitudinii și opusă dialectelor și vorbirii populare.

La rîndul ei, lumea antichității romane a fost una abstractă și intens centralizată; exista un singur centru, o singură stăpînire peste întreaga lume civilizată²⁵. În aceste condiții, individul nu conta, după cum nu conta nici individualitatea popoarelor, fiindcă toate se supuneau unui universal abstract și puternic. Nu era luată în considerare, de aceea, decît limba și cultura latină, pe care romanii le impuneau în provinciile pe care le ocupau, manifestînd toleranță doar față de ceea ce era grecesc. Dar, și în acest caz, ei s-au ferit la început să facă împrumuturi, preferînd un timp prelucrările și calcurile lingvistice. Situația s-a schimbat în epoca de aur a culturii latine, perioada secolelor I î.Hr. – I d.Hr., cînd s-au preluat de la greci atît idei, cît și cuvinte și, în același timp, s-a produs o separație netă între limba latină literară (cultă) și limba latină populară. Limba literară a evoluat astfel independent de aspectul popular, de la care a încetat să mai preia elemente. A rămas astfel în atenție numai limba literară (clasică), singurul aspect învestit cu valoare de reprezentativitate pentru civilizația romană.

O asemenea concepție puristă în raport cu limba literară s-a perpetuat și în Evul mediu, cînd s-au neglijat aspectele

²⁵ Vezi G. W. Fr. Hegel, *Prelegeri de istorie a filozofiei*, Editura Academiei, București, vol. II, 1964, p. 9.

vorbite și dialectele, fiind considerate abateri de la limba clasică. Ca atare, în Occidentul romanic latina literară a putut fi admisă fără probleme ca limbă a cultului și a culturii, deoarece limbilor vorbite nu li se acorda mare importanță. Acest rol al latinei s-a putut apoi atribui și în cazul celorlalte popoare catolice, indiferent de limba pe care o vorbeau, încît s-a creat tipul limbii universale de cultură, care a fost asumat de slavonă în estul ortodox al Europei și de arabă în Orientul mijlociu.

La începutul Evului mediu însă (îndeosebi după secolul al V-lea), s-a produs în vestul Europei amestecul romanicilor cu germanicii, prin care se va forma tipul cultural european modern, și s-au pus bazele limbilor romanice și germanice, care au dus la formarea unor popoare distincte și relativ bine delimitate între ele.

Dar, dacă atît limbile romanice, cît și cele germanice își au originea în cîte o limbă-bază, care le-a determinat profilul și le-a stabilit înrudirea, modul de formare a celor două grupe de limbi este în parte diferit. Latina populară, limba-bază a limbilor romanice, a fost relativ unitară, căci, pe de o parte, avea modelul unei limbi literare unice și un centru cultural, administrativ și militar unic, iar, pe de altă parte, exista un sistem al mișcării de populație care contribuia la o omogenizare lingvistică și culturală a vorbitorilor. În acest context, numai după slăbirea forțelor unificatoare, prin acțiunea substratului și a altor factori, s-a produs fragmentarea latinei în dialecte cu diferențe pronunțate din care s-au născut limbile romanice.

A existat desigur o anumită unitate și în cazul limbii germanice comune, care este limba-bază a limbilor germanice, dar, de data aceasta, fragmentarea a fost într-o mare măsură inițială, fiindcă marile triburi sau uniuni de triburi foloseau dialecte distincte, care nu aveau modelul unei limbi de cultură unice și din care, prin adîncirea diferențelor, au luat naștere limbi deosebite. Substratul a avut și aici un anumit rol (înde-

osebi în cazul limbii engleze), dar apariția limbilor germanice se datorează în primul rând diferențierilor inițiale (a existat, de exemplu o germanică nordică), amestecului de triburi germanice și, prin aceasta, amestecului dintre mai multe dialecte germanice distincte (cum s-a întâmplat în engleză) și, îndeosebi, organizării sociale și statale.

Din punctul de vedere al reflecției asupra limbii, se poate constata că, atîta timp cît latina era limba oficială, a cultului și a științei, ea era obiectul aproape exclusiv al descrierii lingvistice și în general al interesului științific și filozofic. În zonele neromanice însă, au început să se facă traduceri ale *Bibliei* în limbile locale: în secolul al III-lea, în limba coptă (din Egipt), în secolul al IV-lea în gotică, în secolul al V-lea în armeană, în secolul al VII-lea în irlandeză și în vechea engleză, iar, în secolul al IX-lea, în vechea slavă (slavonă). În acest proces, s-a stimulat crearea de alfabete și căutarea de corespondențe lexicale și gramaticale între limbi, astfel încît, pînă în secolul al XII-lea, cercetările asupra limbilor au fost predominant empirice și aplicative și, de aceea, nu au produs schimbări de mentalitate în ceea ce privește dreptul limbilor sau statutul lor.

În spațiul european, îndeosebi în zonele romanice și germanice, au apărut în epoca medievală (între secolele al VI-lea și al XV-lea) numeroase scrieri în limbile locale, dar de altă natură decît cele religioase (care erau scrise numai în latină), precum documente și contracte de diferite tipuri, iar apoi și opere literare (aparținînd genului epic), unele de o dimensiune apreciabilă. S-au creat astfel uneori tradiții locale ale scrisului, prin urmare limbi literare dialectale, corespunzătoare vorbirii din anumite centre economice, politice și sociale, avînd la bază dialectele locale.

În perioada Renașterii însă (secolele al XV-lea – al XVI-lea), s-a realizat tipul cultural vest-european cu o importantă componentă lingvistică, care-l deosebește fundamental de tipul antic, atît de cel grecesc, cît și de cel roman, dar și de tipul

medieval de pînă atunci. Omul de tip renașcentist, care a fost continuat de tipul modern, tinde să călătorească, să cunoască mai multe popoare și să vorbească mai multe limbi. De aceea, în vreme ce gînditorii antici își bazau opiniile despre limbă exclusiv pe fenomenele limbii proprii, reducînd chiar problema originii limbii la interpretarea acestor fenomene, filozofii din epoca Renașterii și de mai tîrziu au recurs la unele observații bazate pe comparație, iar judecățile asupra limbilor au căpătat și ele aspecte deosebite. Astfel, în chestiunea vorbirii, s-au distins două aspecte, unul care privea vorbirea în general și altul care privea folosirea în vorbire a unor (sau a unei) limbi anumite. S-a constatat apoi că o limbă, precum latina, a avut două aspecte, unul popular și unul literar, acesta din urmă fiind ulterior celuilalt. Ca atare, acolo unde limbile aveau numai aspect popular exista posibilitatea (și necesitatea) realizării unui corespondent literar. Aceasta a fost ideologia care a dus la inițierea și la realizarea limbilor literare europene moderne, care au devenit limbi naționale comune o dată cu apariția conștiinței naționale și a formării statelor naționale.

Ca atare, limbile literare care s-au format în perioada Renașterii, începînd cu limba literară italiană, au tîns să se impună, chiar dacă aveau o bază dialectală, ca limbi unice de cultură pentru tot spațiul în care erau vorbite idiomurile, indiferent de fragmentarea lor dialectală, așa cum odinioară se manifestaseră limbile de cultură ale grecilor și romanilor în antichitatea pe care renașcentiștii o redescoperiseră și doreau s-o valorifice. În epoca modernă însă, limba literară unică a fost puternic legată de cea de națiune și de stat național, încît italienii, vorbitori ai unor dialecte numeroase și diferențiate în mod pronunțat, au acceptat aceeași formă a limbii literare, cu baza într-un subdialect, iar olandezii, ale căror dialecte sînt înrudite și reciproc inteligibile cu dialectele vecine ale germanei de jos, și-au format o limbă literară proprie, fiindcă s-au constituit într-o națiune distinctă și au alcătuit o altă entitate statală. În mod similar, popoarele germanice nordice

au fiecare limbi literare distincte, deși limbile populare sînt reciproc inteligibile.

Renașterea (și Reforma care i-a urmat imediat) nu a fost caracteristică întregului spațiu european, lumea ortodoxă neluînd parte în mod efectiv la această mișcare. Ca atare, în estul Europei, tipul cultural era în mod sensibil deosebit față de cel occidental. Teama de a nu-și pierde importanța în spațiul pe care îl deținea, a generat în rîndul susținătorilor ortodoxiei —conducători politici și religioși— refuzul de a dialoga cu lumea vestică și cu atît mai mult refuzul de a accepta ideile novatoare din această zonă. În acest context, limba latină era considerată și ea un pericol și tot astfel alfabetul latin²⁶. Ca atare, Marea Schismă din 1054 a produs divizarea profundă a mentalităților, culturii și popoarelor europene.

Lumea ortodoxă est-europeană nu a fost însă unitară, pe de o parte, s-a dezvoltat tipul cultural greco-bizantin și, pe de altă parte, tipul cultural slav estic și sud-estic. Bizantinii receptaseră vechea cultură grecească și se considerau continuatorii acestei culturi strălucite, pe care au valorificat-o în definitivarea doctrinei creștine, dar pe care o și evitau în parte în aspectele ei exuberante sau prea îngăduitoare din punct de vedere ideologic.

De aceea, pînă la ocupația turcească (din 1453), Bizanțul reprezenta un tip cultural ce se situa, din punct de vedere valoric, pe o treaptă destul de înaltă, dar, după acest eveniment, nu a mai putut juca un rol important, nici măcar ca centru religios ortodox. La aceasta s-a adăugat faptul că slavii ortodocși și-au susținut tendințele imperialiste și pe ideea bisericii universale, al cărei centru urma să fie în spațiul slav. S-a creat astfel tipul cultural slav ortodox, care presupunea

²⁶ Este cunoscut, de altfel, faptul că unii prelați ortodocși (precum cei din Banat) s-au opus introducerii grafiei latine în scrierea limbii române, chiar spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, după ce, mai mult de un veac, se demonstrase necesitatea firească de a se folosi o astfel de grafie în cazul unei limbi neolatine.

sincretismul și panslavismul (acesta dezvoltat îndeosebi de ruși și de sîrbi). Acest tip cultural a produs schimbarea radicală a evoluției istorice în spațiul Rusiei Kievene, dar nu a avut succes în cazul popoarelor slave catolice (polonezi, cehi, slovaci), care au rămas astfel în circuitul de valori specifice Occidentului. Este revelatoriu în acest sens faptul că românii, în special moldovenii, au ajuns la cunoștința civilizației europene prin școlile poloneze, unde au învățat limba latină și au putut să constate că limba lor descinde de aici. Stilul bisericilor maramureșene, cu turnul de inspirație gotică a putut fi sugerat de apropierea cehilor și tot în urma unei influențe venite de la ei, de data aceasta în spiritul Reformei husite, s-a inițiat traducerea cărților de cult în românește, la mănăstirea Peri din nordul Maramureșului²⁷.

În aceste condiții, zorii epocii moderne au găsit spațiul european compartimentat în cîteva departamente culturale delimitate și cu posibilități de comunicare reduse între ele. Lumea bizantină nu a putut avea o dezvoltare modernă, aceasta fiind anulată de musulmani, deși tradiția veche greacă și unele dintre realizările proprii i-ar fi putut asigura o evoluție spre modernitate în sensul specializărilor și al manifestărilor distincte a ramurilor culturii, așa cum s-a produs în Vestul european, îndeosebi prin contribuția intelectuală a germanicilor. Sincretismul, adică dezvoltarea și manifestarea împreună a ramurilor culturii, a rămas caracteristic slavismului ortodox, care s-a deosebit astfel de modelul vestic. O altă trăsătură a tipului occidental congruentă aceleia reprezentate de tipul vechi grecesc este primatul raționalității și al ordinii, în vreme ce în orientul slav domină sentimentalitatea și gestul inexplicabil, care fac posibilă dictatura individului lipsit de calitate, dar aflat într-o funcție (de stat) sau sprijinit de cineva cu o funcție, statul, la care se atașază de obicei și biserica ortodo-

²⁷ Este criticabil faptul că politicienii, diplomații și intelectualii români nu au avut în vedere acest teritoriu de veche tradiție românească în perioada realizării României Mari.

xă, apropiindu-și dreptul de a se amesteca în problemele de cultură și de limbă.

Epoca modernă a însemnat o afirmare rapidă, din toate punctele de vedere, a Occidentului Europei, care cuprinde în principiu popoarele romanice vestice și popoarele germanice, dar la care s-au raliat și slavii catolici, popoarele baltice catolice, precum și popoarele fino-ugrice care s-au stabilit în spațiul european. Din acest motiv, în ultimele trei secole, tipul cultural vest-european a început a fi considerat ca fiind tipul european prin excelență și modelul către care trebuie să tindă toate etniile în măsura în care tind să fie considerate europene, nu numai prin ocuparea unui spațiu în Vechiul Continent, ci și prin modul lor de existență. În consecință, aceste secole atestă efortul popoarelor est-europene de a integra valorile occidentale, cu conștiința că prin aceasta se apropie de tipul european autentic și de civilizația de nivel superior.

În acest context, s-au produs preluări de numeroase elemente lingvistice din limbile occidentale (îndeosebi din franceză, din italiană, din germană și din engleză) și din limba latină literară. Doar neogreaca, fiind beneficiara directă a tezaurului limbii grecești vechi, a rămas reticentă față de împrumuturile din latină, dar acceptă elemente din limbile occidentale moderne (îndeosebi din italiană, franceză și engleză).

În epoca modernă, de după Renaștere și Reformă, limbile literare europene au evoluat spre forme supradialectale și au devenit, în condițiile apariției conștiinței naționale, limbi naționale unice și unitare. Pe de altă parte, epoca modernă, prin filozofia luminilor, a promovat răspîndirea în cercuri tot mai extinse a culturii și a științei, ceea ce a însemnat și o creștere a numărului celor care folosesc limba literară și, în aceste condiții, limbile literare au început să influențeze limbile populare, caracterizate prin dialecte particularizate de trăsături diferențiatore.

Raportul dintre limba literară și dialecte nu a fost însă întotdeauna același în cazul idiomurilor europene, nu numai din punct de vedere lingvistic, ci și social. În epoca feudală, vorbirea populară caracteriza întreaga populație a unei regiuni, indiferent de statutul social al vorbitorilor. Limba literară, atît în forma vorbită, cît și în cea scrisă, corespundea unui dialect și era folosită în regiunea în care se vorbea dialectul respectiv și, din acest motiv, fiecare dialect putea avea o formă literară, iar limba literară în ansamblu era o sumă de dialecte (sau de variante) literare locale.

Situația s-a schimbat radical în epoca modernă, cînd dialectul a rămas o diviziune teritorială a limbii populare, dar nu și a limbii literare scrise. Acum limba literară este supra-dialectală și chiar dacă a pornit cu o pronunțată bază dialectală (fiindcă are corespondent numai un dialect sau un grup de dialecte), tinde să se îndepărteze tot mai mult de ea, prin normare și prin achiziția de elemente total diferite de ceea ce conține dialectul. Ca atare, locuitorii cultivați ai tuturor regiunilor în care se vorbesc dialectele unei limbi folosesc o singură formă a limbii literare, dialectele fiind folosite în continuare, dar numai de locuitorii lipsiți de cultură²⁸.

Fiind singura în atenția intelectualilor, pînă în secolul al XIX-lea, numai limba literară a fost analizată și interpretată, opinii despre limba populară fiind rareori consemnate în scris și marcate de cele mai multe ori de ideea că aceasta este o formă coruptă a aspectului literar. După epoca luminilor însă, în secolul al XIX-lea, s-a manifestat curentul romantic, care a orientat spiritele spre cercetarea creației populare și a limbii populare și, în acest context, a apărut lingvistica limbilor populare, considerată de mulți ca fiind singura lingvistică autentică. În realitate, așa cum există două aspecte ale unei limbi naționale, popular și literar, există și două aspecte ale științei limbii: lingvistica limbilor populare (afirmată începînd

²⁸ Vezi și R. A. Budagov, *Introducere în știința limbii*, Editura Științifică, București, 1961, p. 439.

cu secolul al XIX-lea) și lingvistica limbilor literare (care s-a cristalizat încă din antichitate).

Comunicarea dintre limbi, corolar al comunicării dintre culturi

Cultura, atît la nivel popular (minor), cît și la nivel erudit (major), este exprimabilă prin cuvintele limbii și este cuprinsă în conținutul cuvintelor, deoarece cunoașterile din toate domeniile de activitate pot fi reținute în conștiință, pot fi organizate de rațiune și pot fi transmise prin vorbire numai dacă, alături de forma abstractă a lor, au un suport material în formele limbii, care le conferă operativitate și eficacitate în viața socială, și le face să funcționeze ca semne, ca înlocuitori pentru realitățile materiale sau spirituale. Pe de altă parte, cea mai importantă latură a activității artistice are ca expresie, de asemenea, limba comunității în care trăiesc autorii acestei activități, dar chiar și atunci cînd creația umană artistică sau nonartistică uzează de alte mijloace decît limba și cînd limba nu este avută în vedere în mod explicit, reflexele pe terenul limbii nu lipsesc, încît întotdeauna un fapt de cultură este și un fapt de limbă, contactul cultural este și un contact lingvistic, iar comunicarea culturală este, înainte de orice, o comunicare lingvistică.

În general, cuvintele, considerate din punctul de vedere al conținutului lor (al înțelesului, al semnificației), reflectă stadiul de dezvoltare socială și culturală a poporului care vorbește limba ce le vehiculează, întrucît faptul că într-o limbă există un cuvînt presupune că în viața poporului respectiv există obiectul pe care îl denumeste sau măcar există cunoașterea despre obiectul respectiv. Datorită legăturilor nemijlocite cu starea socială și culturală a oamenilor, cuvintele se schimbă

mai ușor și mai profund decât alte compartimente ale limbii, decât sunetele, decât formele gramaticale și decât sintaxa. Unele cuvinte dispar fără urmă atunci când devin inutile, deoarece obiectele pe care le semnificau au fost înlocuite prin obiecte total diferite, iar dacă totuși rămân, ele suferă modificări de înțeles atât de mari încât se transformă, de fapt, în alte cuvinte²⁹.

Comunicarea culturală și lingvistică, concretizată printr-o influențare, presupune pătrunderea unor elemente culturale și lingvistice dintr-un mediu comunitar în altul, fenomenul reprezentînd de fapt un aspect unitar și, de cele mai multe ori, simultan din punct de vedere lingvistic și cultural. În acest context, atunci când se produce un împrumut cultural, se împrumută deci o realitate nouă, se produce fie un împrumut lexical, fie o modificare a conținutului unui cuvînt existent, încît să poată denumi această nouă realitate.

Există totuși o parte a elementelor lexicale care se păstrează neschimbate o vreme îndelungată și asigură perpetuarea limbilor și identificarea lor ca realități distincte și deosebite una de alta. Această parte relativ stabilă a vocabularului unei limbi alcătuiește nucleul fondului principal de cuvinte, rezistența lor datorîndu-se noțiunilor pe care le redau cuvintele respective, noțiuni care nu sînt supuse schimbărilor legate de viața istorică a oamenilor sau de relațiile dintre ei și care apar des în atenție în timpul comunicării. Din acest motiv, în măsura în care această parte stabilă a vocabularului nu este afectată, elementele străine împrumutate de o limbă, oricît de numeroase ar fi, nu afectează limba respectivă, nu-i schimbă profilul astfel încît să se transforme în alt idiom.

²⁹ Astfel, lat. *anima* „suflet, spirit”, a devenit în română *inimă*; lat. *rem* (acu-zativul lui *res, rei* „lucru”) a devenit în franceză *rien* „nimic”; lat. *nata* „cea născută”, a dat în spaniolă *nada* „nimic”; din combinația *unele alte(le)* a rezultat în română substantivul plural *unealte (unelte)*, de la care s-a refăcut un singular *unealtă* etc.

Comunicarea lingvistică, o consecință și o parte integrantă a comunicării culturale, se concretizează ca influențare, printr-o transmitere de elemente lexicale de la o limbă la alta, printr-o modificare a fondului lexical al limbii primitoare, ca reflex al modificării fondului de cunoștințe prin receptarea de elemente noi provenite din limba care reprezintă un agent influențator în raport cu ea. Această situație care face din limbă principalul mijloc și element al comunicării culturale se explică prin faptul că, deși entități distincte, limba și cultura nu se pot dezvolta independent, ambele fiind produse ale aceluiași spirit, cooperînd la edificarea valorilor unei comunități coagulate și delimitate prin limbă și prin cultură proprie. În linii mari, **cultura** reprezintă ansamblul aspectelor intelectuale ale unei civilizații (ale unui nivel de existență al unei comunități) și se concretizează în suma cunoștințelor achiziționate care permit dezvoltarea simțului critic, a gustului, a judecății etc. Cultura presupune deci detașarea de natură, etapele culturii fiind etape ale umanizării, ale înălțării spirituale a omului, prin explicarea și valorificarea în raport cu sine a lumii.

În practica socială, cultura se realizează, mai întîi, ca reflectare în conștiință a proceselor, a faptelor și a elementelor naturale și sociale, presupunînd activitatea de înțelegere și de folosire a lor. Așadar, cultura este legată, mai întîi, de activitatea de preluare, de către gîndire, a datelor oferite de momentul empiric al cunoașterii și de structurare a cunoștințelor dobîndite astfel. Această preluare și organizare a cunoștințelor se produce însă cu participarea directă a limbii, fiindcă limba și gîndirea există și acționează printr-o relație directă și indisolubilă, ambele fiind laturi ale spiritului uman și manifestări corelate unor aptitudini ce nu pot exista decît împreună: gîndirea și limbajul.

Pornind de la reflectările aspectelor lumii în gîndire, spiritul are posibilitatea de a crea el însuși construcții ideale care completează fondul inițial, adică de a realiza valori, care, însumate, alcătuiesc cultura propriu-zisă. Ca atare, cultura este

alcătuită, în primul rînd, din asemenea valori care sînt produse de spirit prin prelucrări succesive ale datelor și ale realităților constatate în și preluate din lumea obiectivă, rezultatele cunoașterii propriu-zise intrînd în sfera ei numai în măsura în care primesc aprecierea (pozitivă a) comunității în cadrul căreia se instituie și circulă prin comunicare. Astfel, elementele cunoașterii se fixează în gîndire prin această apreciere, iar conținutul limbii, alcătuit din ideile de exprimat și din structurarea lor, include și el aprecierea respectivă, adică această latură axiologică a culturii.

Din altă perspectivă, dacă este ansamblul aspectelor intelectuale, cultura cuprinde în principiu și limba, fiindcă aceasta este în primul rînd o construcție mentală, intelectuală, formată și dezvoltată o dată cu laturile individuale și sociale ale conștiinței celor care o utilizează în vorbire. De altfel, individul uman învață limba maternă în comunitatea în care trăiește primii ani ai vieții și, o dată cu ea, care dintre elementele lumii sînt deosebite și primesc un nume, precum și o clasificare a acestor elemente. Se poate afirma, de aceea, că, în mod obișnuit, formarea conștiinței individuale pornește de la limbă spre cunoaștere, iar această cunoaștere este conceptualizată pornind de la ceea ce oferă conținutul formelor limbii. Tot limba este aceea care face posibilă orice construcție intelectuală, individuală sau de grup, încît în relația ei cu cultura adaugă dimensiunii constitutive și o dimensiune constructivă. În sfîrșit, limba are și o latură formativă în raport cu cultura, în sensul că oferă materialul din care se alcătuiesc operele culturale, determinînd în multe cazuri chiar modul în care se alcătuiesc asemenea opere și aspectul lor. Aceste constatări explică de ce, deși istoria și starea limbilor nu este întotdeauna pusă în legătură cu istoria și starea culturilor, este neîndoielnic că fiecărei comunități lingvistice îi corespunde un anumit nivel și un anumit patrimoniu cultural care, într-o formă sau alta, se reflectă în mod necesar în limbă și se raportează de cele mai multe ori la limbă.

Din corespondențele cultură minoră (populară) – limbă populară și cultură majoră (de erudiție) – limbă literară este de așteptat ca dimensiunile limbii în raport cu cultura să se manifeste diferit în funcție de cele două aspecte ale ei. Caracterizată prin sincretism, cultura populară atrage și limba într-o astfel de manifestare, prin existența unor semnificații imprecise și a cuvintelor polisemantice, ce întrunesc uneori semnificații contrarii sau contradictorii, prin cuprinderea cuvintelor în construcții fixe al căror înțeles coincide cu cel al unor cuvinte luate independent, printr-o repartizare alogică a semnificațiilor la formele lingvistice etc. Desigur că, atunci când trăsătura sincretismului privește unele elemente ale culturii majore, va exista aceeași relație cu elementele limbii, dar la nivelul literar, atunci când sînt preluate elemente de la nivelul popular.

Cultura majoră se întemeiază însă în mare parte pe știință și pe filozofie, ceea ce atribuie limbii o *dimensiune obiectivă*, adică o folosire a ei potrivit unor cunoștințe sistematizate și ierarhizate de rațiune, pornind deci, de data aceasta de la conceptual și ajungînd ulterior la conținutul formelor limbii. Se înțelege că, în acest caz, sincretismul nu este acceptat de spiritul european, mai ales în epoca modernă. În consecință, pe terenul limbii literare, se pot întîlni atît elemente caracterizate prin sincretism, preluate de la nivelul culturii minore, ce sînt valorificate îndeosebi de stilul beletristic, cît și elemente lipsite de sincretism, specifice stilului științific.

În limbile literare ale Europei civilizate există tendința de a evita sincretismul și acolo unde mai există, deși uneori se manifestă și tendințe contrare, dar, în principiu, în aceste limbi și stilul beletristic uzează de mijloace diferite de cele ale vorbirii populare și regionale. De aceea, există o diferență între limbile din apusul european ce tind tot mai mult spre precizie maximă și spre aspecte standard și limbile din estul european caracterizate prin fenomene sincretice și prin delimitări nesigure între aspectul popular și cel literar. De aceea, în măsura în care tind spre integrarea europeană, comunitățile

estice trebuie să tindă și spre o modelare a aspectelor literare ale limbilor în sens european, fenomen care s-a declanșat în est de circa două secole, dar care nu a devenit încă caracteristic, fapt explicabil îndeosebi prin manifestarea unor atitudini inerțiale, teoretizate și susținute pe baze ideologice ce caracterizau faza romantică a culturii europene, extaziată de producțiile culturii populare.

Înmagazinînd cunoașterea seculară realizată de un grup etnic, limba populară se constituie în cea mai durabilă tradiție, nu numai în formele lingvistice, ci și în conținutul lor, încît devine deseori sursă principală, iar, uneori, unică pentru atestarea elementelor culturii minore. Prin limba populară se pot atesta însă și elemente ce sînt specifice culturii majore; astfel, faptul că limba română a perpetuat, la nivel popular, de-a lungul secolelor verbul *a scrie*, moștenit din latină (*scribo, scribere*), arată că românii au cunoscut îndeletnicirea scrisului într-o anumită măsură și într-o formă oarecare și în perioada îndelungată din care nu s-a păstrat nici o scriere de la ei, căci altfel cuvîntul ar fi dispărut dacă dispărea total această îndeletnicire sau și-ar fi schimbat atît de mult înțelesul încît ar fi pierdut legătura cu ea. Așadar, limba unui popor constituie un izvor de cunoaștere a istoriei și a culturii lui, deoarece în orice moment și la orice nivel, ea este un depozitar și un instrument al culturii. Prin aceasta, limba este ea însăși un bun cultural prin care se realizează înțelegerea și comunicarea dintre oameni și se oferă mijlocul de pătrundere și de interpretare a vieții lor, iar prefacerile culturii se produc simultan cu prefacerile limbii și sînt reflexele evoluției sociale pentru care se instituie într-un indicator incontestabil.

Relația dintre limba literară și cultura majoră are aspecte speciale, între care, în primul rînd, relevanța deplină a faptului că limba este un element important al culturii. Ca orice entitate cu valoare în sine, limba literară este adusă, în mod conștient și printr-o activitate programatică, la nivelul cerut de evoluția culturală sau la nivelul spre care aspiră o societate la un

moment dat din existența ei. Din acest motiv, nu există posibilitatea unei culturi superioare fără o limbă literară corespunzătoare, adică ajunsă la același nivel de dezvoltare, iar starea limbii devine o emblemă a nivelului cultural, atât pentru comunitate, cât și pentru fiecare individ al ei. De aceea, când se pune la un popor problema emancipării sale prin cultură, se pune implicit și problema unei renovări lingvistice, căci ideile noi, de care are nevoie emanciparea culturii, se asociază cu mijloace lingvistice noi sau măcar cu modificarea celor deja existente prin îmbogățirea și prin diversificarea lor.

Limba urmează însă numai în lexic schimbările din planul culturii, iar modificările lexicale pot duce la situații variate de la o epocă la alta, în conformitate cu cerințele de exprimare ale epocilor respective. Așa se explică de ce, în momentele hotărâtoare din evoluția unui popor, limba suferă prefaceri multiple printr-un proces de creație pe baza elementelor mai vechi, prin împrumuturi din alte limbi sau prin îmbogățiri și schimbări de conținut la elementele lexicale existente. Împrumuturile lexicale din alte limbi pot genera și prefaceri în unele compartimente ale morfologiei, iar preocuparea orientată spre perfecționarea limbii poate produce și unele modificări în sintaxă, încât efectul înnoitor antrenează, în ultimă instanță, limba în întregime. Așa s-a întâmplat, de exemplu, cu limba latină literară, care a preluat din vechea greacă nu numai elemente lexicale, ci și unele tipuri morfologice (clase substantivale), iar engleza și germana păstrează încă desinențe de plural divergente sistemului lor tradițional, preluate îndeosebi din latină, o dată cu elementele lexicale pe lângă care apar.

În cazul limbii literare un rol important are scrierea, care asigură deopotrivă conservarea formei originare a operelor culturale și stabilitatea pentru perioade îndelungate a elementelor și formelor limbii. Pe de altă parte, prin scris, operele culturale pot circula în spații foarte mari și într-un număr mare de copii și, în aceste împrejurări, se pune problema limbii în

care circulă asemenea opere. Când există limbi cu caracter internațional, așa cum a fost latina literară din epoca creștină de pînă la Marcea Schisină, cînd o utiliza întreaga Europă și, după aceea, numai Vestul european, o asemenea problemă nu apărea, pentru că oamenii de cultură, indiferent de comunitatea căreia îi aparțineau, scriau și vor-beau folosind același idiom. De aceea, cunoașterea, în condițiile uzării de latină ca limbă de cultură supracomunitară, se putea realiza într-o manieră relativ unitară în cea mai mare parte a spațiului european.

Situația s-a schimbat însă în mod radical atunci cînd fiecare comunitate europeană și-a creat o limbă literară proprie, corespunzătoare limbii populare vorbite într-o anumită zonă, căci operele culturale scrise au putut circula numai în măsura în care erau traduse sau în măsura în care erau cunoscători ai limbii în care erau redactate și în comunitățile unde se vorbeau limbi diferite de aceasta. Și într-un caz și în celălalt însă, contactul cultural și influențarea culturală presupuneau existența unor persoane bilingve, care să poată realiza transferul informațional din limba originală (sau limba sursă) în limba care primea informațiile (limba scop). Aceste persoane bilingve trebuiau să aibă și un nivel de pregătire care să le asigure înțelegerea informațiilor pe care le transferau dintr-o limbă în alta și, concomitent, aceste persoane trebuiau să poată decide cînd și cum să realizeze, împreună cu împrumutul de informații, și împrumutul de mijloace lingvistice (de cuvinte) dintr-o altă cultură.

În aceste împrejurări, ale funcționării simultane a mai multor limbi de cultură în arcalul european, se pot distinge două situații ale comunicării culturale: pe de o parte, operele literare care sînt profund marcate de amprenta limbii în care au fost scrise inițial, care —deși traduse în mare măsură— cer deseori cunoașterea acestei limbi pentru a putea fi receptate și apreciate la adevărata lor valoare, și, pe de altă parte, celelalte tipuri de opere, îndeosebi științifice, care oferă bune condiții pentru a fi transpuse dintr-o limbă în alta. Pe lîngă aceasta,

asemenea opere se redactează tot mai mult în anumite limbi (precum engleza și, uneori, franceza sau germana) care tind spre statutul de limbi de comunicare europeană (și mondială) între specialiști. Această situație relevă perspectiva a două direcții posibile în existența și în evoluția culturilor naționale: o direcție ce este puternic legată de filonul local, diferențiat în raport cu alte spații culturale, și o direcție cu o apreciabilă tendință de a nu se menține numai în spațiul delimitat din punct de vedere etnic sau național.

Situația se explică prin faptul că în operele literare (îndeosebi în cele poetice) limba se comunică și pe sine, își comunică propriile trăsături, iar nu numai informația pentru care este mijloc de expresie a unei gândiri. În acest caz, limba are și rol formativ, iar nu numai denominativ și comunicativ, ca atunci când este chemată să exprime realizările gândirii. Această dublă ipostază a limbii de a comunica gândirea și de a se comunica pe sine este în relație cu o dublă componentă a conținutului culturii, care conține atât valori generale cât și valori particulare.